

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ЗАОЧНОЇ ТА ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ
КАФЕДРА ТУРИЗМУ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Ступінь вищої освіти БАКАЛАВР

на тему: «**ВПЛИВ ТУРИЗМУ ТА РЕКРЕАЦІЇ НА РОЗВИТОК
ТЕРИТОРІЙ І ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ
В УКРАЇНІ**»

Виконала: здобувачка вищої освіти
IV курсу, групи Тур-43 зсп
спеціальності 242 Туризм
(шифр і назва спеціальності)
освітньої програми Туризм
ХШАНОВСЬКА Христина Михайлівна
(прізвище, ім'я, по батькові)

Керівник: к.геол.н., доцент
Юлія БОРУЦЬКА
(наук. ступінь, вчене звання, ім'я та прізвище)

Рецензент: Наталія ОЛІЙНИК
(ім'я та прізвище)

ДУБЛЯНИ 2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІСТИТУТ ЗАОЧНОЇ ТА ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ
КАФЕДРА ТУРИЗМУ

Ступінь вищої освіти Бакалавр
Галузь знань 24 Сфера обслуговування
(шифр і назва)
Спеціальність 242 Туризм
(шифр і назва)
Освітня програма «Туризм»
(назва ОП)

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри туризму
(назва кафедри)

_____ (підпис)

Оксана КРУПА
(ім'я та прізвище)

«___» _____ 2023 року

ЗАВДАННЯ
на кваліфікаційну роботу здобувачки вищої освіти
Хшановської Христини Михайлівни
(прізвище, ім'я, по-батькові)

1. Тема роботи: «Вплив туризму та рекреації на розвиток територій і об'єктів природно-заповідного фонду в Україні»

Керівник роботи: Юлія БОРУЦЬКА, к.геол.н., доцент
(ім'я та прізвище, науковий ступінь, вчене звання)

Затверджена наказом ЛНУП від «25» квітня 2023 р. №118/к-с

2. Строк подання здобувачем роботи: до 04 грудня 2023 року

3. Вихідні дані до роботи:

нормативно-правові акти у контексті туристичного та природоохоронного законодавства, статистичні дані Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, науковий доробок вітчизняних і закордонних учених, інтернет-джерела, інші інформаційні ресурси

4. Зміст кваліфікаційної роботи (перелік питань, які потрібно розробити):

Вступ

Розділ 1. Теоретичні аспекти та характерні особливості історичного розвитку туризму і рекреації

1.1. Теоретичні аспекти та історія розвитку понять «туризм» і «рекреація»

1.2. Особливості сучасної туристично-рекреаційної діяльності та передумови виникнення екологізованих форм туризму

1.3. Вплив туризму та рекреації на сталий розвиток територій у процесі глобалізації

Розділ 2. Аналіз впливу туризму і рекреації на території та об'єкти природно-заповідного фонду України

2.1. Характерні особливості становлення природно-заповідної справи в Україні

2.2. Аналіз впливу рекреаційної та туристичної діяльності на стан і розвиток структур природно-заповідного фонду

2.3. Алгоритм організації екологічних маршрутів і стежок на землях рекреаційного призначення

2.4. Стан екологічної безпеки та заходи щодо її поліпшення

Розділ 3. Проблеми, удосконалення та перспективи розвитку туристично-рекреаційної індустрії на природоохоронних територіях України в контексті глобальних викликів

3.1. Проблемні питання в українському природоохоронному законодавстві та способи їхнього вирішення

3.2. Вплив російсько-української війни на природно-заповідний фонд та її наслідки для сталих форм туризму і рекреації

3.3. Ключові аспекти удосконалення та перспективи розвитку туристично-рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях

Розділ 4. Охорона праці в туристично-рекреаційній сфері

4.1. Обов'язки держави, суб'єктів туристичної діяльності, туристів щодо охорони праці та забезпечення безпеки туристичних подорожей

4.2. Рекомендації щодо гарантування пожежної безпеки

4.3. Інструкції з утримання різних видів обладнання

Висновки

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень): інфографіка (рисунок, таблиці), використана для розкриття теми кваліфікаційної роботи

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Ім'я, прізвище та посада консультанта	Підпис, дата		Відмітка про виконання
		завдання видав	завдання прийняв	
Стан екологічної безпеки та заходи щодо її поліпшення				
Охорона праці в туристично-рекреаційній сфері				

7. Дата видачі завдання: «26» квітня 2023 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Відмітка про виконання
1.	Отримання завдання для написання кваліфікаційної роботи	26.04.2023	
2.	Розробка плану кваліфікаційної роботи, ознайомлення з літературними джерелами за темою, збір практичних матеріалів	до 30.05.2023	
3.	Написання вступу і I розділу	до 30.06.2023	
4.	Написання II розділу	до 25.09.2023	
5.	Написання III розділу	до 25.10.2023	
6.	Написання IV розділу і висновків	до 10.11.2023	
7.	Оформлення кваліфікаційної роботи і подання науковому керівнику для написання відгуку	до 20.11.2023	
8.	Перевірка тексту кваліфікаційної роботи на унікальність. Скерування на зовнішню рецензію	до 24.11.2023	
9.	Представлення кваліфікаційної роботи на кафедру	04.12.2023	
10.	Захист кваліфікаційної роботи перед Екзаменаційною комісією	14.12.2023	

Здобувачка вищої освіти _____

(підпис)

Христина ХІШАНОВСЬКА

(ім'я та прізвище)

Керівник кваліфікаційної роботи _____

(підпис)

Юлія БОРУЦЬКА

(ім'я та прізвище)

Хшановська Х. М. Вплив туризму та рекреації на розвиток територій і об'єктів природно-заповідного фонду в Україні : кваліфікаційна робота за спеціальністю 242 Туризм. Львів : ЛНУП, 2023. 84 с. На правах рукопису.

Обсяг роботи становить 84 сторінки, включаючи 21 рисунок, 11 таблиць, 60 літературних джерел.

У кваліфікаційній роботі розкрито теоретичні аспекти та історію розвитку понять «туризм» і «рекреація», висвітлено особливості сучасної туристично-рекреаційної діяльності та передумови виникнення екологізованих форм туризму в контексті сталого розвитку.

Проаналізовано характерні особливості становлення природно-заповідної справи в Україні, зосереджено увагу щодо впливу рекреаційної та туристичної діяльності на стан і розвиток структур природно-заповідного фонду, напрацьовано алгоритм організації екологічних маршрутів і стежок на землях рекреаційного призначення.

Визначено проблемні питання в українському природоохоронному законодавстві та способи їхнього вирішення, оцінено вплив російсько-української війни на природно-заповідний фонд, її наслідки для сталих форм туризму і рекреації, обґрунтовано ключові аспекти удосконалення та перспективи розвитку туристично-рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях.

Ключові слова: туризм, рекреація, природно-заповідний фонд, природоохоронні території, туристично-рекреаційна діяльність, екологічний туризм, сталий розвиток.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТА ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ І РЕКРЕАЦІЇ.....	9
1.4. Теоретичні аспекти та історія розвитку понять «туризм» і «рекреація».....	9
1.5. Особливості сучасної туристично-рекреаційної діяльності та передумови виникнення екологізованих форм туризму.....	16
1.6. Вплив туризму та рекреації на сталий розвиток територій у процесі глобалізації.....	19
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ВПЛИВУ ТУРИЗМУ І РЕКРЕАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ТА ОБ'ЄКТИ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ.....	25
2.1. Характерні особливості становлення природно-заповідної справи в Україні.....	25
2.2. Аналіз впливу рекреаційної та туристичної діяльності на стан і розвиток структур природно-заповідного фонду.....	28
2.3. Алгоритм організації екологічних маршрутів і стежок на землях рекреаційного призначення.....	39
2.4. Стан екологічної безпеки та заходи щодо її поліпшення.....	48
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ, УДОСКОНАЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ ІНДУСТРІЇ НА ПРИРОДООХОРОННИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ.....	52
3.1. Проблемні питання в українському природоохоронному законодавстві та способи їхнього вирішення.....	52
3.2. Вплив російсько-української війни на природно-заповідний фонд та її наслідки для сталих форм туризму і рекреації.....	56
3.3. Ключові аспекти удосконалення та перспективи розвитку туристично-рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях.....	61
РОЗДІЛ 4. ОХОРОНА ПРАЦІ В ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНІЙ СФЕРІ.....	65
4.4. Обов'язки держави, суб'єктів туристичної діяльності, туристів щодо охорони праці та забезпечення безпеки туристичних подорожей.....	65
4.5. Рекомендації щодо гарантування пожежної безпеки.....	69
4.6. Інструкції з утримання різних видів обладнання.....	72
ВИСНОВКИ.....	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	79

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Зважаючи на природні передумови, історико-культурну спадщину, інфраструктурні особливості, людський потенціал, розвиток туризму та рекреації в Україні є вкрай вагомим напрямом для стимулювання економічного зростання, створення нових робочих місць, підтримки місцевих громад, збереження й охорони природних і культурних ресурсів. Функціонування і популяризація індустрії туризму та рекреації на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду (ПЗФ) як в Україні, так і в усьому світі є важливим завданням сучасності, котре нагально потребує раціонального, збалансованого підходу, спрямованого на збереження та охорону природних ресурсів і забезпечення сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери.

До базових аспектів цього процесу можна віднести: популяризацію різних сталих форм і видів туризму – акцент на популяризацію екологічного туризму, сільського зеленого туризму, туризму на природоохоронних територіях, що сприятиме розумінню цінності природних ресурсів і біорізноманіття; визначення та розмітку рекреаційних зон на природоохоронних територіях, де допускається туризм та інші форми активного відпочинку; розробку й організацію екотуристичних маршрутів, які мінімізують вплив на природу, зважаючи на Закон і Цілі сталого розвитку територій; організацію еколого-просвітницьких заходів для туристів, рекреантів, місцевого населення з метою підвищення їхньої екологічної обізнаності та важливості збереження навколишнього природного середовища; поліпшення соціально-економічної сфери та якості послуг, такої як туристичні інформаційні центри, обладнані екотуристичні маршрути, рекреаційні зони та майданчики для пікніків, екоготелі та кемпінги; запровадження контролю за відвідуванням природоохоронних територій – встановлення систем контролю за відвідуванням для запобігання перевантаженню території туристами та дотримання встановлених норм антропогенного навантаження (антропопресії);

ведення екологічного моніторингу за станом довкілля – постійний екологічний моніторинг стану природних ресурсів, особливо на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду чи інших туристичних дестинаціях для оперативного реагування на будь-які негативні виклики та впливи; залучення місцевих громад до процесу розроблення та управління туристично-рекреаційними напрямками, що сприятиме поліпшенню взаємодії з навколишнім середовищем, економічному добробуту, розвитку сільських територій і створенню робочих місць; залучення регулярного, стабільного фінансування, включаючи і міжнародну співпрацю для підтримання туристично-рекреаційної індустрії та проведення екологічних заходів; поширення інтерактивних технологій – використання гаджетів, мобільних додатків, інтерактивних технологій для організації віртуальних турів, особливо в обставинах непереборної сили, таких як, до прикладу, світові пандемії та російсько-українська війна.

Поза будь-яким сумнівом, поєднання туристично-рекреаційної діяльності з природоохоронною потребує комплексного та предметного підходу в кожній окремій туристичній дестинації, орієнтованого на задоволення потреб відвідувачів та збереження екосистем.

Питання щодо розвитку, функціонування, впливу туризму та рекреації на території та об'єкти природно-заповідного фонду в Україні вивчали Мальська М.М., Любіцева О.О., Сорокіна Г.О., Дмитрук О.Ю., Зінько Ю.В., Гетьман В.І., Кудла Н.Є., Рутинський М.Й., Микитин Т.М., Остапчук С.М., Машта Н.О., Прокопчук А.В., Боруцька Ю.З. та багато інших науковців. Проте, через застарілу нормативно-правову базу досліджуваної галузі, на нашу думку, залишають невирішеними доволі багато науково-методичних та практичних питань. Особливо це стало відчутно упродовж останніх років, коли використанню природно-ресурсного потенціалу територій і об'єктів природно-заповідного фонду, зважаючи на пандемію Covid-19 та російсько-українську війну, а відтак, і через обмеження доступу до окупованих територій чи тих, де ведуться активні бойові дії, не приділялося належної уваги.

Мета кваліфікаційної роботи полягає у комплексному аналізі впливу туризму та рекреації на розвиток територій і об'єктів природно-заповідного фонду в Україні, а також дослідженні проблем, шляхів удосконалення та перспектив розвитку туристично-рекреаційної індустрії на природоохоронних територіях в контексті глобальних викликів.

Задекларована мета кваліфікаційної роботи формує низку **завдань дослідження**:

- розкриття теоретичних та історичних аспектів розвитку понять «туризм» і «рекреація»;
- висвітлення особливостей сучасної туристично-рекреаційної діяльності та передумов виникнення екологізованих форм туризму в контексті сталого розвитку;
- з'ясування характерних особливостей становлення природно-заповідної справи в Україні;
- аналіз впливу рекреаційної та туристичної діяльності на стан і розвиток структур природно-заповідного фонду;
- напрацювання алгоритму організації екологічних маршрутів і стежок на землях рекреаційного призначення;
- визначення проблемних питань в українському природоохоронному законодавстві та способів їхнього вирішення;
- оцінка впливу російсько-української війни на природно-заповідний фонд та її наслідки для сталих форм туризму і рекреації;
- обґрунтування ключових аспектів удосконалення та перспектив розвитку туристично-рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях.

Об'єкт дослідження – території та об'єкти природно-заповідного фонду України, їхній розвиток в контексті впливу туризму і рекреації.

Предметом дослідження є комплексне поєднання теоретично-практичних аспектів, аналізу, перспектив функціонування туристично-рекреаційної діяльності та її впливу на розвиток природоохоронних об'єктів державного та місцевого значення в Україні.

Методи та інформаційна база дослідження. Під час опрацювання поставлених завдань у роботі були використанні наступні *методи дослідження*: у процесі порівняння хронології, даних, фактів різних періодів – *порівняльний метод*; у процесі вивчення динаміки змін різних показників і побудови таблиць – *графічний і табличний методи*; у процесі побудови картосхем – *картографічний метод*; у процесі узагальнення одержаних результатів – *метод синтезу*; у процесі з'ясування проблем і обґрунтування перспектив розвитку туризму та рекреації на територіях і об'єктах ПЗФ – *метод аналізу і абстрактно-логічний метод*.

Інформаційним підґрунтям був різноплановий науковий доробок українських і закордонних вчених, нормативно-правові акти у контексті туристичного та природоохоронного законодавства України, що безпосередньо чи опосередковано впливають на функціонування і регулювання туризму та рекреації на природоохоронних територіях, статистичні показники Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, а також інші дані з усіх відкритих джерел інформації.

Практичне значення отриманих результатів. Практичне значення отриманих результатів дослідження містить декілька складових. Насамперед, запропоновані теоретико-практичні положення та рекомендації можуть бути використані для формування і реалізації державної та регіональних програм розвитку туризму та рекреації на територіях і об'єктах ПЗФ України, організації екологічних маршрутів і стежок, удосконалення нормативно-правової бази таких досліджень. Також, ці напрацювання можуть відіграти вагомий роль у формуванні екологічної свідомості студентської молоді та інших верств населення через призму екологічного туризму та раціональної, збалансованої туристично-рекреаційної діяльності в контексті сталого розвитку соціоекосистеми. Ну й, у майбутньому, після нашої перемоги, наведені дослідження можуть стати у нагоді щодо відновлення туристично-рекреаційної сфери тимчасово-окупованих територій вже в мирній Україні.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТА ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ І РЕКРЕАЦІЇ

1.1. Теоретичні аспекти та історія розвитку понять «туризм» і «рекреація»

Усі сучасні прогнози науковців і практиків переконливо свідчать про те, що туристично-рекреаційна галузь є суттєвим фактором глобальної економіки і важливим елементом розвитку країн. Водночас, важливо забезпечити сталість та врахування екологічно-соціокультурних аспектів туризму та рекреації для збереження навколишнього природного середовища та позитивного впливу на місцеві територіальні громади.

Власне термін «туризм» (tourisme, від tour) в перекладі з французької мови означає «прогулянка», «поїздка», «подорож», «мандрівка». Отже, туризмом вважаємо таку подорож, котра здійснюється людиною у вільний від її основної роботи чи зайнятості час в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових, спортивних, релігійних цілях, залежно від поставленої мети. А туристом називаємо особу, котра подорожує своєю країною або до іншої країни світу, із не забороненою законом цієї держави метою перебування, на термін від 24 годин до одного року, без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та із взятим зобов'язанням залишити цю країну або місце свого тимчасового перебування у чітко визначений термін. Завдяки туризму ми отримуємо змогу познайомитися з історією та культурою інших країн і регіонів, відтак це слугує для задоволення допитливості соціуму, збагачує духовно та оздоровлює фізично людину, сприяє розвитку індивідуальності кожної особистості [40].

Цілком однакової хронології щодо періодизації туристичного розвитку в науці не існує, оскільки, на нашу думку, його історія унікальна для кожної країни регіону чи туристичної дестинації. Проте впорядкованість і систематизація туризму в історичному контексті дуже необхідна, щоби ліпше збагнути весь комплекс пов'язаних з ним економічних, екологічних і соціальних

явищ у глобальній соціоекосистемі, відтак спроби в цій області продовжуються і постійно вдосконалюються. Вважаємо, що найдоречнішою є систематизація, згідно з котрою в туристичному розвитку виділяють наступні етапи (рис. 1.1):

1. I етап - зародження туризму (з давніх часів до 1841 р.);
2. II етап – становлення організованого туризму (1841-1914 рр.);
3. III етап – формування індустрії туризму (1914-1945 рр.);
4. IV етап – етап масового туризму та глобалізації туристичної індустрії (1945р. – до наших часів).

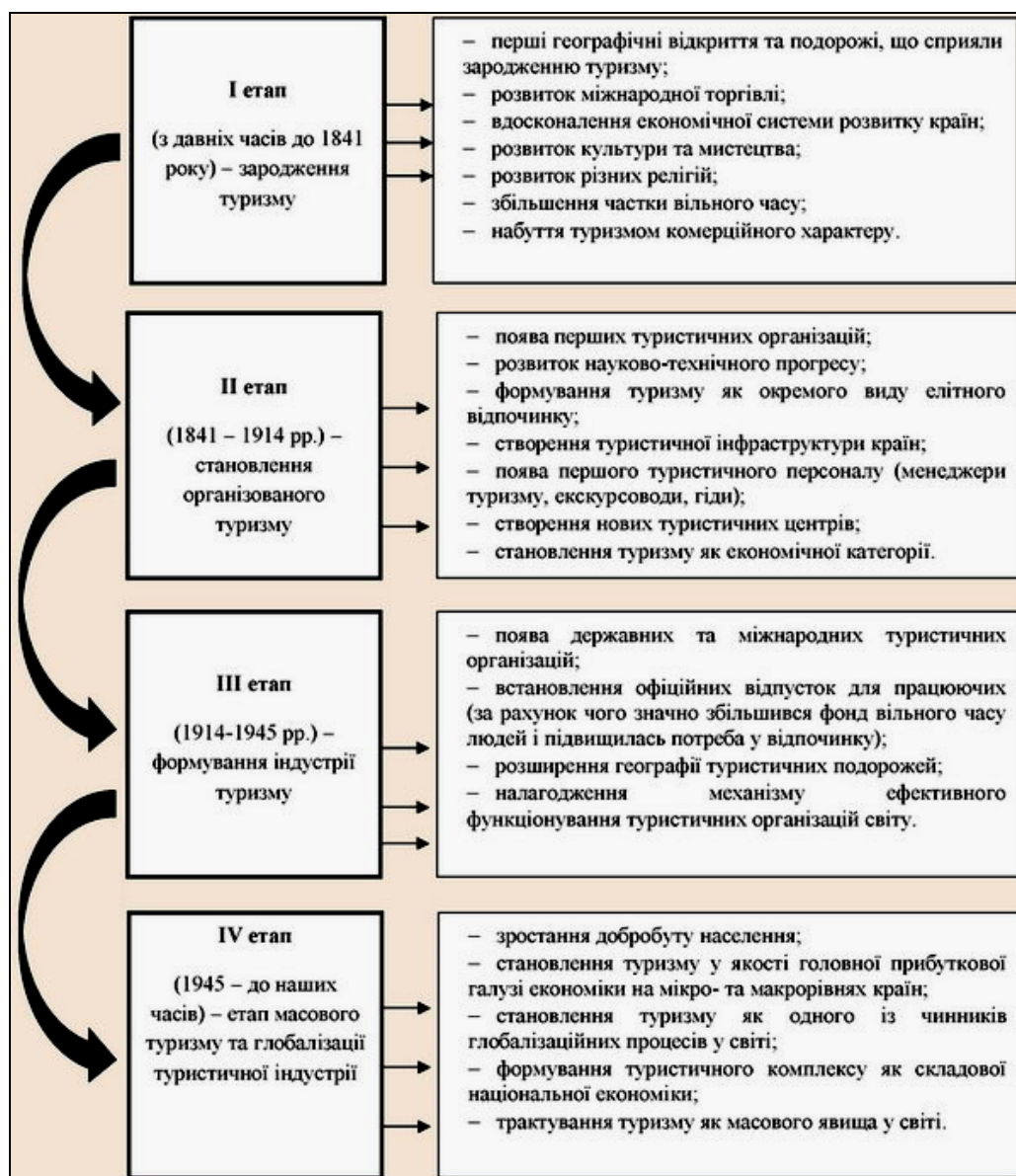

Рис. 1.1. Історичні етапи розвитку туризму

Джерело: [31]

Термін «туризм» віддзеркалює еволюцію подорожей і відпочинку протягом тривалого часу. Історія туризму пов'язана з розвитком суспільства, економіки, транспорту, культури, заповідної справи та природоохоронних територій. Ось кілька ключових історичних аспектів із врахуванням передумов виникнення екологічно сталих форм туризму (табл. 1.1) [31]:

Таблиця 1.1 – Хронологія розвитку туризму з врахуванням передумов виникнення його екологічно сталих форм

Ключові аспекти в розвитку туризму	Трактування, події, факти
Ранні подорожі	Подорожі мають давнє коріння, і навіть у давнину люди вирушали кудись із різних причин, таких як торгівля, освіта, релігійні паломництва та культурний обмін.
Розвиток транспорту	З розвитком транспорту у світі, такого як залізниці, пароплави та автомобілі в 19-20 століттях, подорожі стали доступнішими. Це сприяло розвитку масового туризму.
Масовий туризм	Після Другої світової війни відбулося вибухове зростання масового туризму. Збільшення добробуту, розвиток авіації та створення туристичної інфраструктури сприяли тому, що все більше людей могли собі дозволити подорожувати для відпочинку.
Культурний туризм	В останні десятиліття збільшився інтерес до культурного туризму, де мандрівники прагнуть зануритися в особливості місцевої культури, мистецтва та історії.
Сталі, екологізовані форми туризму	На сучасному етапі дедалі актуальнішою стала увага до сталих форм туризму. Це охоплює зусилля з мінімізації впливу туризму на навколишнє середовище, підтримки місцевих спільнот і збереження природно-культурної спадщини.

Джерело: узагальнено та складено автором

Отже, сучасний туризм характеризується низкою особливостей, які відображають сучасні тенденції, зміни у споживчій поведінці та вплив технологій. Ось деякі з ключових особливостей:

1. Вплив цифрової трансформації, яка передбачає використання інтернету та цифрових технологій, що власне суттєво змінює подорожі. Онлайн-бронювання, використання мобільних додатків для навігації та пошуку інформації, а також вплив соціальних мереж на вибір туристичних напрямків - усе це стало невід'ємною частиною сучасного туризму.

2. Зростання масового туризму, що відбувається зі зростанням добробуту та поліпшенням транспортних засобів, відтак масовий туризм став набагато

доступнішим. Це призводить до збільшення потоку туристів у деяких популярних місцях, що може створювати проблеми з управлінням туристичними потоками і впливом на навколишнє середовище.

3. Популяризація сталих форм туризму відповідно до поглиблення усвідомлення екологічних проблем і збільшення інтересу до сталого туризму. Туристи стають більш уважними до питань збереження природи, культурної спадщини та залучення місцевих спільнот.

4. Робота над унікальною туристичною послугою, адже сучасні туристи часто шукають не просто відпочинок, а хочуть «купити» унікальні та індивідуальні враження. Це може включати в себе ексклюзивні заходи, пригодницькі види туризму та обмін культурним досвідом.

5. Багатоканальний маркетинг, який забезпечує туристичним компаніям активне використання безлічі каналів для маркетингу та просування своїх послуг, включно із соціальними мережами, вебсайтами, блогами тощо.

6. Медичний туризм, особливо зважаючи на глобалізаційні виклики сучасності. Тому, зростаючий інтерес до здоров'я призвів до розвитку подорожей задля отримання якісного медичного обслуговування.

7. Розвиток освітнього туризму спричинив явища, коли подорожі з освітньою метою, такі як мовні курси, навчальні програми та культурні обміни, стають дедалі популярнішими.

8. Безпека та турбота про здоров'я туристів завжди займали головні місця серед пріоритетів туристично-рекреаційної індустрії. А у зв'язку з глобальними подіями, такими як пандемія COVID-19 та військові дії, безпека та турбота про здоров'я стали важливими критеріями під час вибору форми відпочинку.

Сучасний туризм є динамічним і різноманітним, схильний до впливу різних чинників, відтак його розвиток продовжує відображати зміни в суспільстві, економіці, технологіях та інноваціях. Термін «туризм» став широко використовуватися в сучасному контексті для опису безлічі видів подорожей і діяльності, зокрема й використовуючи території і об'єкти природно-заповідного

фонду, а його значення продовжує еволюціонувати разом зі змінами в соціо-еколого-економічному вимірі [51].

Термін «рекреація» має глибоке історичне коріння і пройшов еволюцію упродовж тривалого часу, відображаючи зміни у способі життя, культурі та сприйнятті відпочинку. Ось кілька ключових особливостей в історії терміну «рекреація» (табл. 1.2):

Таблиця 1.2 – Хронологія розвитку рекреації в історичному контексті

Хронологічні етапи розвитку рекреації	Визначення, події, факти
Епоха Древньої цивілізації	Поняття відпочинку та рекреації має давнє коріння, і навіть в античному світі люди надавали значення часу, проведеному у відпочинку. Це могло включати в себе банкети, театральні вистави та інші форми розваг.
Епоха Середньовіччя	У середньовіччі відпочинок був часто пов'язаний із релігійними святами, традиційними святкуваннями, застіллями. Знатні люди майже завжди вирушали у свої володіння, замки для відпочинку.
Епоха Відродження і Просвітництва	У період Відродження і Просвітництва відпочинок почали розглядати як важливий елемент турботи про здоров'я і розумовий добробут. У цей період стали розвиватися парки, сади та інші місця для відпочинку.
Епоха Індустріальної революції	З розвитком індустріального суспільства у 18-19 століттях, зменшення робочого часу та поява вільного часу сприяли розвитку форм рекреації, таких як парки, театри, кафе та інші розважальні атракції.
Епоха 20 століття	У 20 столітті рекреація стала більш різноманітною та доступною для широких верств населення. Сплеск технологій і зміни у способі життя призвели до появи нових форм розваг і відпочинку.
Епоха Сучасного часу	Нині рекреація охоплює дуже широкий спектр активностей, від спорту і фітнесу до культурних заходів і мандрівок. Відтак, поняття рекреації також стало пов'язуватися з активним способом життя і турботою про фізично-емоційний добробут.

Джерело: узагальнено та складено автором

Сучасна рекреація відображає зміни в смаках, уподобаннях, стилі життя та тенденціях споживання. Ось деякі з особливостей сучасної рекреації:

1. Активний спосіб життя, адже сучасні люди активно прагнуть підтримувати фізичну активність організму навіть під час відпочинку. Рекреаційні види спорту, фітнес-активності та пригодницький туризм стають дедалі популярнішими.

2. Цифрова рекреація, тобто використання гаджетів і технологій, стала невід'ємною частиною відпочинку. Люди можуть проводити час у соціальних мережах, грати у відеоігри, споживати контент онлайн, використовуючи мобільні додатки для планування та бронювання розваг.

3. Формування екологічної свідомості, яке пояснюється збільшенням інтересу до рекреації, що «поважає» навколишнє середовище. Люди обирають екологічно сталі види відпочинку, підтримують "зелені" туристичні практики та надають перевагу атракціям на природі.

4. Пошук унікального досвіду, адже сучасні мандрівники та рекреанти часто прагнуть особливого і персоналізованого досвіду. Це може включати в себе культурні заходи, кулінарні подорожі, освітні програми та інші оригінальні, нестандартні види відпочинку.

5. Елементи навчання та освіти все частіше присутні в рекреації. Це може бути участь у майстер-класах, навчальних програмах, просвітницьких екскурсіях.

6. Навіть, у сучасному світі, багато хто також прагне відмовитися від технологій і провести час без постійного підключення до інтернету (цифровий детокс). Це може включати в себе такі види рекреації як відпочинок на природі, медитацію та інші види активності.

7. Спеціалізовані форми рекреації у контексті виникнення різноманітних спеціалізованих форм туристичного відпочинку, таких як гастрономічний туризм, винний туризм, медитативні ретрити тощо, відображає розмаїття інтересів і потреб сучасних людей.

Ці особливості відображають сучасні тенденції та прагнення в галузі рекреації, відбиваючи ширші соціокультурні зміни в суспільстві. Таким чином, термін "рекреація" зазнав еволюції, відображаючи зміни в соціальних і культурних умовах, і продовжує розвиватися в сучасному суспільстві [12; 38].

Усі прогнози Всесвітньої туристичної організації (UNWTO) переконливо свідчать про те, що туристично-рекреаційна індустрія і в майбутньому продовжить визначати вектори глобальних економічних процесів та активно

впливати на розвиток держав з перехідною економікою. Це відображається, насамперед, у зростанні обсягів міжнародних туристичних прибуттів і, відповідно, збільшенні фінансових надходжень у бюджети країн світу [13].

По-перше, прогнози UNWTO показують надзвичайно значущий ріст обсягів міжнародних туристичних прибуттів до 2030 року. До слова, вже у 2014 році зафіксовані туристичні прибуття становили 1 млрд 138 млн осіб у світовому масштабі. Це свідчить про постійний інтерес людей до подорожей та відпочинку. Частка рекреації, оздоровлення, відпочинку і дозвілля становить фундаментальну базу в'їзного туризму в світі за цілями відвідування. Є дані щодо близько 53 % зайнятості у цій сфері без врахування суто медичного туризму. І прогнози показують їхнє подальше зростання.

По-друге, вже зараз спостерігається інтенсивний розвиток туристично-рекреаційної сфери в країнах з перехідною економікою. Прогнози підкреслюють, що основне зростання відбудеться саме там і це може бути пов'язано з розвитком туристичної інфраструктури, привабливими природними та культурними ресурсами, а також прогресуючим збільшенням економічного потенціалу цих регіонів [55].

По-третє, зростання ринкової частки країн, що розвиваються, адже ринкова частка економіки туризму та рекреації в країнах, що розвиваються, зростає і може досягти до 2030 року показника понад 57 % (в 1980 р. становила 30 %, у 2014 р. вона склала 45 %) Власне це і переконливо свідчить щодо вагомого внеску таких країн у глобальну туристично-рекреаційну індустрію.

По-четверте, фундаментальна роль відводиться туризму та рекреації з вихованням еколого свідомого підходу до використання туристично-рекреаційного потенціалу дестинацій. Частка оздоровлення, відпочинку і дозвілля на природоохоронних територіях також є ваговою, що демонструє важливість цих аспектів для подорожуючих. Це також вказує на тенденцію щодо збільшення зацікавлення сталими формами туристично-рекреаційної діяльності [13; 55].

1.2. Особливості сучасної туристично-рекреаційної діяльності та передумови виникнення екологізованих видів туризму

Популярні зараз й майбутні інноваційні види туризму та рекреації являють собою новаторські підходи і концепції, спрямовані на збагачення туристичного досвіду, створення унікальних варіантів відпочинку. Наведемо кілька прикладів популярних та інноваційних видів і форм туристично-рекреаційної діяльності:

1. Екологізовані види туризму, які орієнтовані на мінімізацію негативного впливу на навколишнє середовище. Можуть включати власне екологічний туризм, сільський зелений туризм, туризм на природоохоронних територіях, котрі популяризують збалансоване природокористування, мінімізацію впливу на довкілля і практики сталого розвитку [8; 27].

2. Туризм на основі віртуальної реальності – це створення віртуальних туристичних екскурсій, що дають змогу людям відвідувати місця та події віртуально, не виходячи з домівки.

3. Туризм для самотніх мандрівників – спеціалізовані програми та послуги для людей, котрі полюбляють подорожувати наодинці, абстрагувавшись від зовнішнього світу.

4. Медичний туризм включає в себе доволі часто поїздки за кордон для отримання медичних послуг (операції, лікування, реабілітація, профілактика захворювань).

5. Технологічний туризм – це візити в технологічні центри, музеї та компанії, де туристи можуть познайомитися останніми технологічними досягненнями науки та техніки.

6. Туризм для цифрових користувачів – це надання послуг для тих, хто працює віддалено, даючи їм змогу подорожувати та працювати з різних місць світу.

7. Кулінарним туризмом дуже захоплюються поціновувачі гастрономічних, смакових вражень, які беруть участь у кулінарних майстер-класах, відвідують місцеві ресторації.

8. Тематичні круїзи – це морські подорожі, з різними тематичними акцентами (круїзи для любителів пригод, кулінарні круїзи, круїзи зі зірками).

9. Соціальний туризм орієнтований на соціальну взаємодію, зокрема і взаємодію туристів із місцевими громадами, включно з волонтерством, культурним обміном і навчанням.

10. Космічний туризм – це вид туризму, який передбачає відвідування космічного простору для відпочинку, розваг чи інших цілей. На відміну від традиційних форм туризму, космічний туризм надає можливість людям подорожувати за межі Землі і випробувати невагомість, побачити Землю з космосу і, можливо, виконати різні космічні місії.

На нашу думку, саме екологічний туризм або екотуризм на сучасному етапі розвитку соціуму є формою раціональної, свідомої, відповідальної туристично-рекреаційної діяльності на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду, котра сприяє охороні та збереженню довкілля, мінімізації негативного антропогенного впливу, пропонуючи при цьому туристам, рекреантам, екскурсантам новий пізнавальний досвід у контексті екопросвітництва, рекреації, охорони природи та сталого розвитку. «Архітектором» екологічного туризму вважають науковця та мексиканського еколога-економіста Гектора Цебаллоса-Ласкурейна, котрий відомий своїм вагомим внеском у розвиток сталих форм туристичної діяльності на природоохоронних територіях [60]. Він власне увійшов в історію як один із перших дослідників, котрі працювали над розробкою концепції і стратегії розвитку екотуризму в 1980-их роках. Досліджуючи праці Цебаллоса-Ласкурейна, зустрічаємо, що «...екологічний туризм – це поєднання подорожі до відносно незмінених природних зон із обов'язковим об'єктом дослідження, разом із повагою, турботою до дикої природи, живих організмів і культури та їхнім захистом». Дослідник також багато зробив для популяризації глобальних засад сталого розвитку, охорони навколишнього природного середовища, форм дикої природи та збереження історико-культурної спадщини, включаючи його відомі ініціативи «Зелений глобус» та «Щоденний екологічний герой». У 1983 році Цебаллос-Ласкурейн

опублікував одну з найвідоміших своїх статей – «Екологічний туризм» («Ecotourism»), де окреслив цей термін у вигляді «відпочинку в природному середовищі, що забезпечує збереження довкілля, сприяючи зростанню добробуту місцевих спільнот» [58; 60].

Також, вважаємо, що саме екотуризм є важливим і потужним видом економічної діяльності в багатьох країнах світу, особливо в тих, що мають багатовидове флоро-фауністичне та ландшафтне різноманіття, а відтак і унікальний природно-ресурсний потенціал. Він може приносити значний прибуток місцевим територіальним громадам та структурам природно-заповідного фонду, відповідно, допомагаючи збереженню природних екосистем і охороні зникаючих видів [52; 59]. Низку міжнародних декларацій і нормативно-правових актів, що законодавчо регулюють алгоритми діяльності у сфері екологічного та інших сталих форм туризму, задекларовано на рис. 1.2.

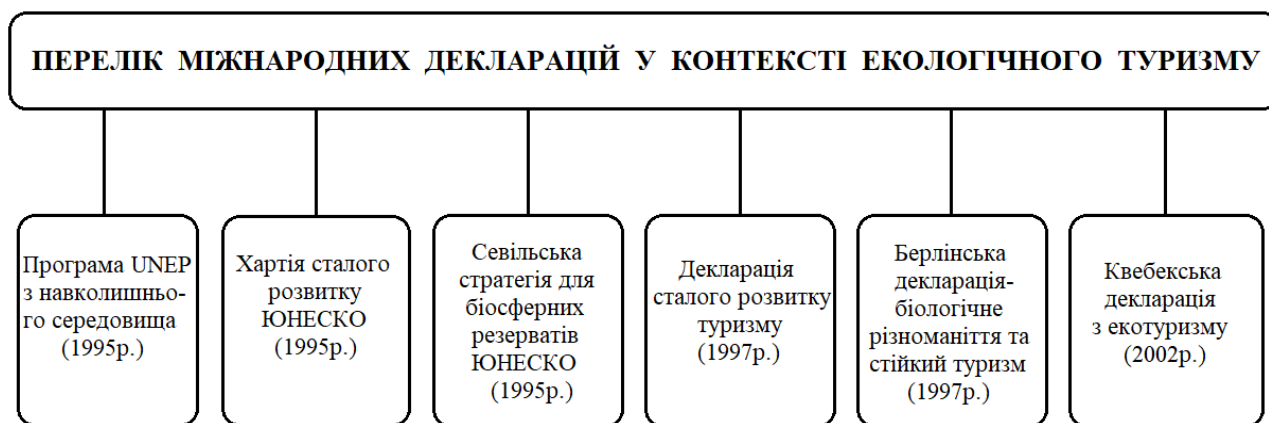

Рис. 1.2. Перелік міжнародних декларацій у контексті екологічного туризму

Джерело: узагальнено та побудовано автором

Отож, серед основних передумов екологізації традиційних видів туризму, виникнення, як альтернативних, екологічного, сільського зеленого й усіх інших сталих форм туризму, вагомий і очевидний вплив має стрімке наростання соціально-економічних протиріч між задоволенням туристичного попиту і збалансованим користуванням туристично-рекреаційними ресурсами. На нашу думку, в основі такої неузгодженості «червоною лінією» проходить техногенне навантаження від контексті використання природних, історико-культурних,

інфраструктурних ресурсів туристами, рекреантами, екскурсантами тощо. Така антропопресія на довкілля зростає прямопропорційно темпам розвитку туристично-рекреаційної індустрії, головню, завдяки масовості туризму. Тому й, беручи до сказане, на часі, в контексті Стратегії сталого розвитку загалом і євроінтеграції України зокрема, екологізація туристично-рекреаційної діяльності посідає одне з чільних місць.

Вважаємо, усі задекларовані вище види і форми туризму та рекреації є актуальною відповіддю на мінливі потреби та інтереси сучасних туристів, а також способи використання нових технологій і концепцій для створення унікальних подорожей, що запам'ятовуються [15; 27].

1.3. Вплив туризму та рекреації на сталий розвиток територій у процесі глобалізації

Поняття «Закон сталого (стійкого) розвитку» власне не є юридичним терміном або конкретним законом, як багато хто вважає. Це скоріше філософська концепція та економічна категорія, яка описує підхід до такого розвитку, що балансує поміж економічним зростанням, соціальною справедливістю та охороною довкілля, аби забезпечити рівність і добробут сучасних і майбутніх поколінь (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Інтегрована модель сталого розвитку

Джерело: [49]

Закон сталого розвитку містить у собі декілька ключових принципів, а формування та вдосконалення нормативно-правової бази відбувалося та триває упродовж багатьох років (рис. 1.4, табл. 1.3):

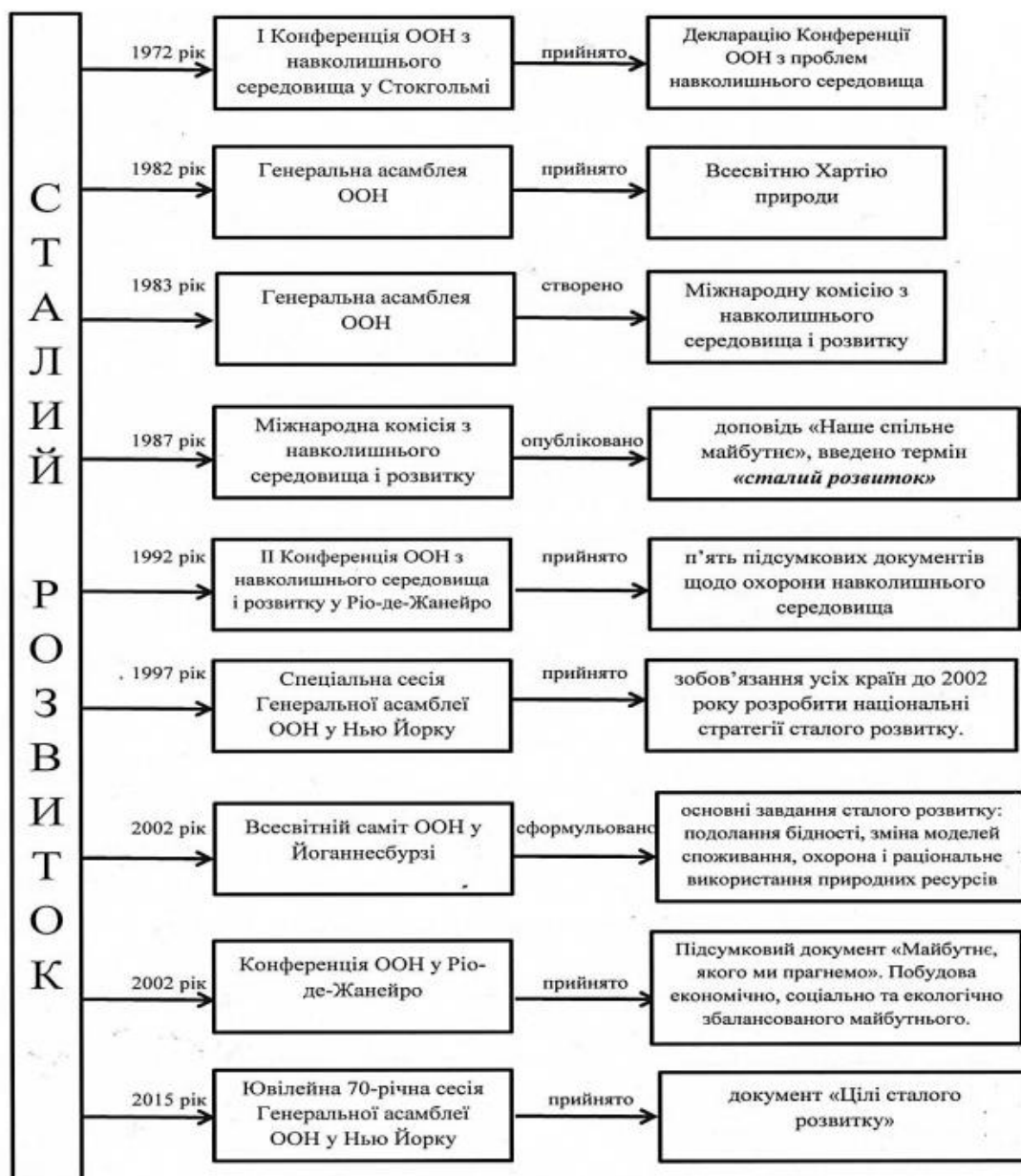

Рис. 1.4. Алгоритм формування нормативно-правової бази сталого розвитку

Джерело: [49]

Таблиця 1.3 – Ключові принципи Закону сталого розвитку

№ з/п	Принципи	Пояснення та висновки
1	Інтегральність	Розвиток має розглядатися як взаємопов'язаний набір економічних, соціальних та екологічних аспектів, а зусилля в цих сферах мають узгоджуватися.
2	Соціальна справедливість	Розвиток має враховувати соціальні аспекти, включно з поліпшенням життєвих умов і боротьбою з бідністю.
3	Охорона довкілля	Розвиток має здійснюватися з урахуванням охорони та сталого використання природних ресурсів, щоб мінімізувати негативний вплив на навколишнє середовище та біорізноманіття.
4	Управління ресурсами	Закон сталого розвитку передбачає ефективне управління ресурсами, щоб запобігти надлишковому споживанню і вичерпанню ресурсів.
5	Участь суспільства	Стійкий розвиток вимагає участі місцевих громад, громадян і зацікавлених сторін у процесах ухвалення рішень і реалізації проєктів.
6	Довгострокова перспектива	Розвиток має бути орієнтований на довгострокові цілі та враховувати потреби майбутніх поколінь.
7	Глобальне співробітництво	Закон сталого розвитку визнає важливість міжнародного співробітництва та координації в боротьбі з глобальними проблемами, такими як зміна клімату.

Джерело: узагальнено і складено автором

Із вище задекларованих інфографіки та таблиць стає цілком зрозуміло, що хоча Закон сталого розвитку не є конкретним правовим актом, він впливає на створення законодавства і політики в багатьох країнах і регіонах, а також визначає підхід до сталого розвитку на світовому рівні. У різних країнах і регіонах його алгоритми можуть реалізовуватися через різні правові, політичні, соціально-економічні заходи, включно з ухваленням відповідних законів, стратегій і програм у контексті сталого розвитку суспільства [48; 53].

17 Цілей сталого розвитку (ЦСР) – це частина глобальної програми сталого розвитку, затвердженої Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй у 2015 році. Вони охоплюють широкий спектр соціальних, економічних та екологічних цілей, націлених на поліпшення якості життя людей, збереження довкілля та забезпечення стійкості на планеті. Наведемо коротку характеристику кожної з 17 ЦСР (рис.1.5):

1. Усунення бідності в усіх її формах і проявах.

2. Забезпечення продовольчої безпеки, поліпшення харчування та сільського господарства.
3. Забезпечення здорового життя і просування благополуччя для всіх вікових груп.
4. Забезпечення доступу до якісної освіти для всіх і просування «довічного» навчання.
5. Досягнення повної рівності між статями та зміцнення прав жінок і дівчат.
6. Забезпечення доступу до чистої питної води та санітарних умов.
7. Забезпечення доступу до доступної та чистої енергії, створення робочих місць і стимулювання економічного зростання, а також розвиток стійкої інфраструктури.
8. Зменшення нерівності всередині країн і між ними.
9. Сприяння сталому розвитку міст і забезпечення доступності житла та транспорту.
10. Сприяння сталому споживанню та виробництву ресурсів.
11. Зменшення шкідливого впливу на довкілля, боротьба зі зміною клімату та збереження морських екосистем і екосистем суші.
12. Забезпечення відповідального управління ресурсами та боротьба з втратою біорізноманіття.
13. Вжиття термінових заходів щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками.
14. Збереження та стале використання океанів, морів і морських ресурсів.
15. Відновлення та збереження екосистем суходолу та боротьба із земельною деградацією.
16. Заохочення мирного та інклюзивного суспільства і встановлення справедливих та ефективних інститутів.
17. Зміцнення міжнародного співробітництва та партнерства для реалізації ЦСР.

Рис. 1.5. 17 глобальних Цілей сталого розвитку

Джерело: [49]

Як бачимо з рис. 1.5, Цілі сталого розвитку являють собою амбітний план дій для створення більш справедливого, стійкого і благополучного світу для всіх і для збереження планети. Їхня реалізація вимагає спільних зусиль і співпраці країн і суспільства в цілому [48; 53].

Вплив туризму та рекреації на сталий розвиток територій може бути дуальним – він може сприяти економічному зростанню, соціокультурному збагаченню, збереженню природних ресурсів, але також являти собою виклики у вигляді негативного впливу на довкілля, культурну спадщину та соціальні структури. Важливо розглядати туризм і рекреацію як інструмент для досягнення сталого розвитку та вживати заходів для мінімізації негативних наслідків. Ось кілька позитивних аспектів впливу туризму та рекреації на сталий розвиток територій (табл. 1.4):

Таблиця 1.4 – Основні аспекти впливу туризму та рекреації на розвиток соціоекосистеми

№ з/п	Види та наслідки впливу туризму і рекреації	Трактування причинно-наслідкових зв'язків впливу
1	Економічний розвиток	Туризм може стимулювати економічний розвиток, створюючи нові робочі місця, залучаючи інвестиції та стимулюючи ріст малого та середнього бізнесу. Однак важливо розподіляти економічні вигоди рівномірно та уникати нерівності.
2	Захист природи та довкілля	Екотуризм і стійкі практики в туризмі можуть сприяти збереженню природи та біорізноманіття. Це включає в себе створення заповідних зон, розробку екологічно відповідальних програм та організацію освітніх заходів з охорони навколишнього середовища.
3	Соціокультурне збагачення і соціальна інтеграція	Туризм може сприяти зближенню культур і поліпшенню взаєморозуміння, соціокультурному обміну, збереженню культурної спадщини та підтриманню традицій. Однак важливо запобігати культурній комерціалізації та дотримуватися етичних норм щодо взаємодії з місцевими спільнотами. Важливо сприяти соціальній інтеграції туристів і місцевого населення.
4	Інфраструктурний розвиток	Розвиток інфраструктури, такої як дороги, аеропорти, готелі, може бути позитивним аспектом для території, покращуючи доступність і рівень сервісу. Однак важливо управляти зростанням інфраструктури так, щоб мінімізувати негативний вплив.
5	Управління туристичними потоками	Необхідність контролю за туристичними потоками для запобігання перевантаженню та уникнення негативного впливу на природу та місцеві спільноти.
6	Розвиток місцевих підприємств	Підтримка та розвиток місцевих підприємств і ремісників може сприяти сталому розвитку, надаючи місцевим жителям можливості для підприємництва.
7	Контроль за використанням природних ресурсів	Необхідність уважного контролю за використанням водних, енергетичних та інших природних ресурсів, щоб уникнути виснаження і зберегти їх для майбутніх поколінь.

Джерело: узагальнено та складено автором

Отже, задля забезпечення сталого розвитку туризму та рекреації існує нагальна потреба в комплексному, раціональному та збалансованому підході, включно з активною участю небайдужих, екосвідомих активістів, громадських організацій, місцевих спільнот, ретельним плануванням та ефективним управлінням в системі «людина – довкілля».

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ВПЛИВУ ТУРИЗМУ І РЕКРЕАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ТА ОБ'ЄКТИ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

2.1. Характерні особливості становлення природно-заповідної справи в Україні

Заповідною справою в Україні є цілісна, комплексна, збалансована система організаційних, юридичних (правових), освітніх, виховних та інших важливих заходів, котрі скеровані на охорону, збереження, розвиток і примноження природно-заповідного фонду держави. Відтак, усі організаційно-правові засади ведення заповідної справи в Україні керуються Законом України «Про природно-заповідний фонд України», прийнятим відразу після здобуття нашої незалежності, ще у 1992 році [41].

Розвиток заповідної справи на території України тісно пов'язаний як з охороною природи загалом, так і з розвитком людської цивілізації. Звичайно, на кожному хронологічному етапі, завдання визначалися залежно від особливостей взаємодії індивіда з довкіллям, зокрема кількістю та ступенем антропогенного використання природних ресурсів біосфери, які тісно пов'язані зі зростаючими потребами людини. Водночас, хоч і поволі, але тривало і становлення наукових передумов і обґрунтувань щодо охорони довкілля.

Спочатку з еволюційним розвитком, а потім вже і з «революційним» впливом техногенезу на довкілля та формування техносфери виникла гостра необхідність в охороні та збереженні первинної природи Землі. Найбільш згубно впливало хижацьке вирубування лісових насаджень, трансформація природних краєвидів, опустелювання земель, парниковий ефект. Тому і виникла очевидна необхідність щодо збереження недоторканої природи як планети загалом, так і кожної з країн світу зокрема. Щоби це забезпечити, практично в усіх країнах світу виділяють окремі території (суходіл і акваторії), на котрих антропогенна діяльність або строго обмежена, або й заборонена взагалі. Саме таким ділянкам і надається статус заповідних територій [21].

Етапи розвитку охорони навколишнього природного середовища можна охарактеризувати так (рис. 2.1, табл. 2.1):

Рис. 2.1. Етапи розвитку навколишнього природного середовища (НПС)

Джерело: узагальнено та побудовано автором

Таблиця 2.1 – Характерні особливості розвитку НПС і заповідної справи

№ з/п	Назва етапу	Характерні особливості етапу
1	1-ий етап – етап давніх часів і Середньовіччя	У найдавніші часи, в первісних племен найпоширеніші заборони спрямовувалися на збереження і охорону своїх окремих територій, біорізноманіття, оскільки такі угіддя виконували господарську, мисливську чи фортифікаційну функції (до прикладу, Чорний ліс на межі Київської Русі та литовсько-руських земель). Першим задокументованим фактом юридичного відстоювання збереження довкілля в українській історії є судова справа, котру відкрили на початку 17ст. мешканці м. Біла Церква проти свого воєводи, який почав вирубку лісів, які слугували захистом від ворогів. Вже в епоху Середньовіччя, з розвитком промисловості, почалося хижацьке використання природних ресурсів і скорочення земель із недоторканими природними умовами. Власне тому, створені на цей час заповідники та заказники вберегли від знищення велику кількість цінного біорізноманіття.
2	2-ий етап – етап XIX - поч. XX ст.	Однією з визначальних постатей є особа відомого німецького вченого-натураліста і мандрівника А. Гумбольта, наукову роль якого важко переоцінити, адже він першим почав вивчати природу як єдине ціле, поставивши собі амбітну мету – зробити класифікацію заповідних територій, започаткувавши термін «пам'ятка природи». На території України, вже в 19 ст. почалося створення перших приватних заповідників і пам'яток природи. Перший зоопарк

		<p>заснували у 1833 р. у с. Підгородці (Сколівська ТГ, Львівщина). На Херсонщині, у 1874 році у володіннях барона Фальц-Фейна заклали перші відомі вольєри для місцевих видів ссавців і птахів. Далі, 1888 р., Фальц-Фейном на цих землях, в Асканії Новій започатковується дендропарк, продовжується вилучення однієї ділянки цілинного степу за іншою (цей рік вважається власне часом заснування степового заповідника «Асканія Нова»).</p> <p>На початку 20 ст. почався розквіт природоохоронної справи, який супроводжувався створенням цілої низки відомих заповідних структур за участі науковців Галичини, громадських активістів. Було засновано «Хортицьке товариство охоронців природи» (1910 р.) – першу в центральній Україні громадську природоохоронну організацію, що ставила собі за ціль збереження рослинного, тваринного і мінерального господарств і раціональне користування ресурсами природи.</p>
3	3-ій етап – етап радянського періоду	<p>Після 1917 року, на території України розширюється мережа і починається бурхливий розвиток заповідних об'єктів. Відтак, на базі приватного заповідника Фальц-Фейна, з 1919 р. заснований народний заповідний парк Асканія Нова (Херсонщина). Далі, упродовж 1921-1940 рр., створюються заповідники: Конча-Заспа, Хомутівський степ, Кам'яні Могили, Білосарайська коса, Чорногора, Горгани а після Другої світової війни, упродовж 1960-1972рр. – Карпатський, Поліський, Канівський, Луганський, Ялтинський, Мис Мартьян.</p> <p>Також, продовжуються пошуки щодо можливостей раціонального поєднання охорони природи з активним і організованим відпочинком громадян. Відтак починається створення та розвиток національних природних парків, які, на відміну від заповідників, пропагують туристично-рекреаційну діяльність на своїх територіях, в установлених законодавством рамках (перші – Карпатський НПП, 1980 р., Шацький НПП, 1983 р.).</p> <p>А у 1980 році був виданий перший основний документ – Червона книга, де були зібрані дані щодо сучасного стану рідкісних і зникаючих видів українського флоро-фауністичного різноманіття, на основі якої розробляються відповідні заходи з їх охорони, відтворення та раціонального використання.</p>
4	4-ий етап – сучасний етап (часи Незалежної України)	<p>Для регулювання базових правових основ охорони природного середовища і використання природно-ресурсного потенціалу, Верховна Рада України прийняла низку засадничих документів, до яких відносяться: Конституція України, ЗУ «Про охорону навколишнього середовища», ЗУ «Про природно-заповідний фонд України», а також кодексів галузевих правових актів: лісового, про надра, водного, земельного. Так, у Конституції України вказані права громадян щодо користування природними об'єктами, які є власністю нашого народу, а також наголошується, що кожен зобов'язаний не заподіяти шкоду природному середовищу, культурній спадщині, та відшкодовувати завдані ним збитки.</p> <p>В усіх решти нормативно-правових документах теж наголошується на збереженні й охороні довкілля.</p>

Джерело: узагальнено та складено автором

Варто зауважити, природно-заповідна справа в Україні має вкрай багато невирішених проблемних аспектів. Насамперед, це недосконала нормативно-правова база, особливо у контексті природно-заповідного фонду. На порядок денний фахівцями постійно виносяться питання щодо посилення охоронного статусу природних заповідників, біосферних резерватів, національних природних парків, регіональних ландшафтних парків інших структур ПЗФ, про що ітиметься нижче [21].

Прикро констатувати достовірні факти, коли через хижацьку радянську ідеологію використання «невичерпних» природних ресурсів, вагому шкоду заповідній справі завдають екологізовані форми туристично-рекреаційної діяльності, які, власне, покликані виховувати екологічну свідомість у різних верств населення. Також, загальновідомою проблемою є практика здійснення регуляції в природних заповідниках – санітарних рубок лісу, косіння трави, регулювання чисельності окремих видів фауни, що спричиняє втрати якості інформресурсу заповідних територій і наносить екологічні збитки заповідним екосистемам України.

2.2. Аналіз впливу рекреаційної та туристичної діяльності на стан і розвиток структур природно-заповідного фонду

Природно-заповідний фонд України (ПЗФ) регулюється законодавством і його функціонування контролюється державними органами та організаціями, відповідальними за охорону природи. Збереження і розширення природно-заповідного фонду є важливою частиною стратегії довгострокового розвитку екологічно сталого суспільства [41].

До нашого природно-заповідного фонду належать: біосферні заповідники, природні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, які є природними територіями та об'єктами; ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, що є штучно

створеними об'єктами. Загальна площа територій і об'єктів природно-заповідного фонду складає близько 2,8 млн га. Це 4,6 % від усієї території України. Нижче, на рисунку 2.2, нами наведена ієрархія та кількісні значення цих структурних одиниць.

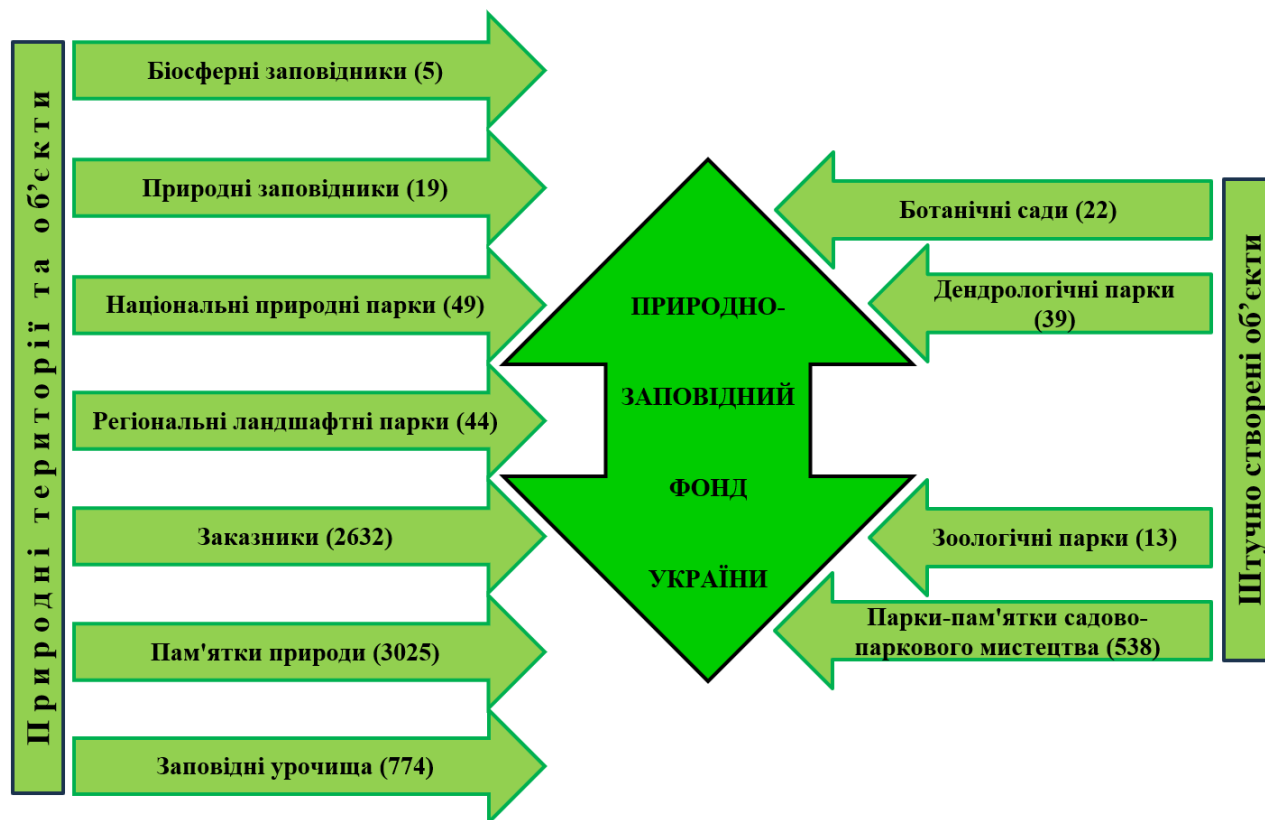

Рис. 2.2. Схема-аналіз ієрархії та кількості територій і об'єктів ПЗФ України

Джерело: узагальнено та побудовано автором

Природно-заповідний фонд України максимально охоплює ділянки суші і водного простору, а також природні комплекси та об'єкти з особливою природоохоронною, науковою, естетичною, рекреаційною та іншими цінностями. Його створено для збереження майбутнім поколінням природного флоро-фауністичного різноманіття, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання екологічного балансу та проведення фонових моніторингу навколишнього природного середовища [40–42].

Протягом 2021-2022 рр., попри пандемію Covid-19, кількість об'єктів та територій природно-заповідного фонду загальнодержавного та місцевого значення збільшилась на 116 одиниць загальною площею 94224,2 га. Наразі ситуація вкрай складна, адже в країні триває війна, частина територій України окупована, і на інформації щодо зруйнованих структур ПЗФ ми зупинимося в наступному розділі роботи.

Площі природоохоронних територій збільшились майже на усій території України. Найбільше зросли показники у Рівненській, Херсонській, Запорізькій Львівській Закарпатській областях, відповідно на 22018,21 га, 15911,84 га, 13115 га, 12800,6471 га, 11716,2 га.

У Харківській, Волинській, Чернівецькій областях якихось особливих змін в структурі не відбулося. Числові дані щодо кількості заповідних територій у розрізі областей України розглянуто в рис. 2.3.

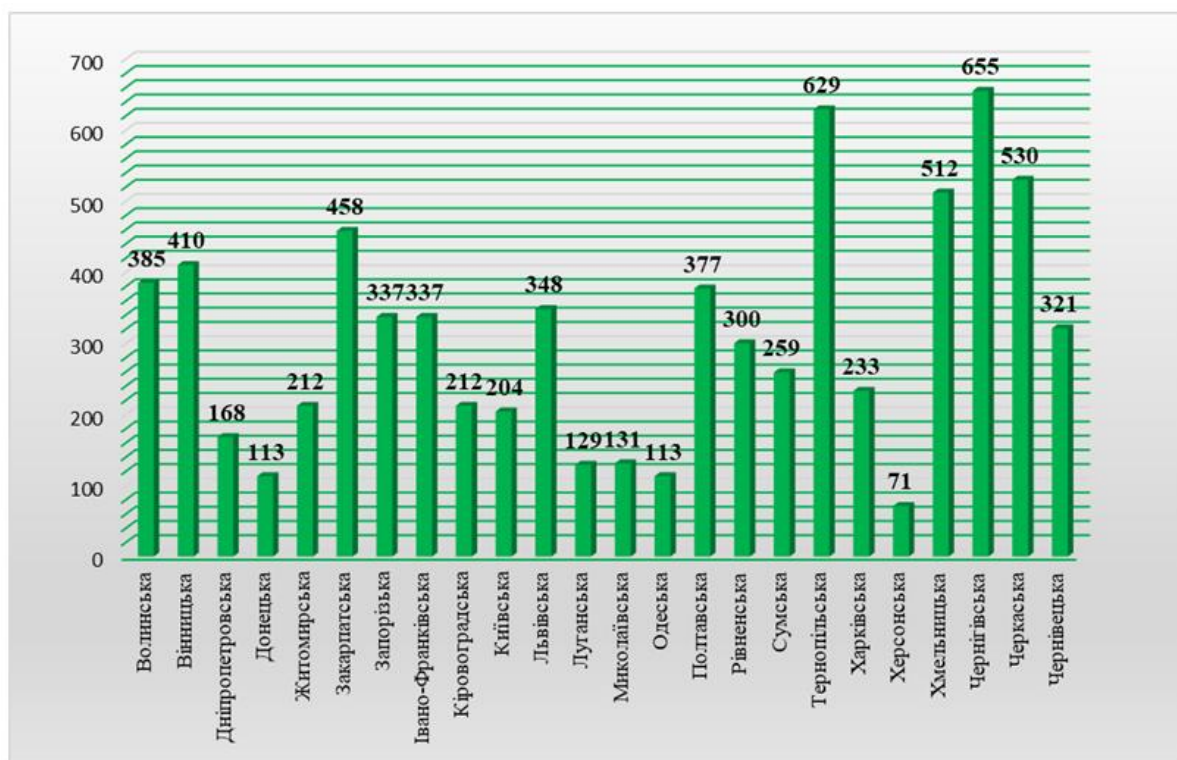

Рис. 2.3. Природно-заповідний фонд України в розрізі областей (2022 р)

Джерело: узагальнено та побудовано автором

Якщо проаналізувати рисунок 2.3, можна зробити висновок, що найвищий показник природоохоронних структур на Чернігівщині, далі йде Тернопільщина, а найменше об'єктів ПЗФ на Херсонщині. Щодо Львівщини, то тут функціонує 348 одиниць територій та об'єктів ПЗФ, загальною площею 180,2 тис. га, що складає орієнтовно 8,3 % від площі території області [17].

Особливий режим охорони, відтворення та використання накладається на території, які входять до природно-заповідного фонду. Це може включати обмеження або заборони щодо промислової, сільськогосподарської, лісової діяльності та інших видів використання, які можуть негативно впливати на природні ресурси. Україна, як і низка інших країн, визнає важливість збереження природно-заповідного фонду як надбання для майбутніх поколінь та як частину глобальних зусиль з охорони біорізноманіття та екосистем. Завданням законодавства України про ПЗФ є регулювання суспільних відносин у сфері організації, охорони і використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Законодавство визначає правові, екологічні та соціально-економічні аспекти управління цим фондом [39]. Основні завдання законодавства про природно-заповідний фонд України розглянуті в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2 – Завдання законодавства про ПЗФ України

№ з/п	Завдання	Характерні аспекти та трактування
1	Встановлення статусу та режиму охорони	Законодавство визначає статус територій і об'єктів ПЗФ, встановлює режими їхньої охорони від різних видів експлуатації і використання, які можуть впливати на природно-ресурсний потенціал.
2	Організація управління	Законодавство визначає порядок організації управління ПЗФ, включаючи призначення компетентних органів, що відповідають за його охорону, відтворення, ефективне використання.
3	Організація наукових досліджень	Законодавство враховує науковий підхід до охорони природи, забезпечуючи проведення відповідних досліджень і фоновий моніторинг на природно-заповідних територіях.
4	Регламентация екологічної освіти та інформування	Законодавство визначає заходи щодо забезпечення громадськості, включаючи екологічну освіту та інформування про ПЗФ та його значення.
5	Управління рекреаційною діяльністю	Законодавство регулює рекреаційну діяльність на природно-заповідних територіях, визначаючи обмеження та правила для збереження природного середовища.

Джерело: узагальнено та складено автором за [41]

З проаналізованої інформації в таблиці стає очевидним, що дане законодавство спрямоване на забезпечення гармонії та балансу поміж охороною природи і можливостями її раціонального використання для сталого розвитку.

Що стосується положень щодо власності та управління природно-заповідними територіями в Україні, то основний зміст цих положень визначає таблиця 2.3:

Таблиця 2.3 – Положення щодо власності територій і об'єктів ПЗФ України

П Р И Р О Д Н О З А П О В І Д Н И Й Ф О Н Д У К Р А Ї Н И	Структурні одиниці ПЗФ України	Положення щодо власності
	Території природних заповідників, заповідні зони біосферних заповідників (резерватів), землі та інші природні ресурси, надані національним природним паркам, вважаються власністю кожного громадянина України. Це означає, що вони призначені для користування та відтворення на благо всього суспільства загалом.	Є власністю українського народу
	Такі природоохоронні структури, як регіональні ландшафтні парки, буферні зони, зони антропогенних ландшафтів, регульованого заповідного режиму біосферних заповідників, та інші природні ресурси можуть перебувати як у власності громадян України, так і в інших формах власності, передбачених українським законодавством.	Можуть бути різні форми власності
	Структури ПЗФ, як ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки, створені до прийняття цього Закону, не підлягають ніяким формам приватизації. Це спрямовано на збереження історичних та наукових цінностей цих об'єктів державою.	Неможливість приватизації щодо старих ботанічних садів і дендрологічних парків
	У випадку зміни форми власності на землю, на якій знаходяться такі структури ПЗФ, як заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, землевласники сумлінно зобов'язані забезпечувати відповідний режим їхньої охорони та збереження з відповідною перереєстрацією охоронного зобов'язання.	Можливі зміни форм власності

Джерело: узагальнено та складено автором

Ці положення, які визначають правовий статус та умови використання природно-заповідних територій в Україні, підкреслюючи їхню виняткову важливість для збереження біорізноманіття та екологічної стійкості.

На території України структури ПЗФ поширені доволі нерівномірно що можна спостерігати на прикладі геопросторової організації природних заповідників, яких в Україні налічується 19 (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Геопросторове поширення природних заповідників на території України

Джерело: [41]

На сучасному етапі розвитку соціуму, вкрай важливими є питання стосовно раціонального використання туристично-рекреаційних ресурсів, особливо в умовах економічної кризи, пандемій, тероризму і військових конфліктів. Як і в усьому світі, так і в Україні, особливо, в умовах російсько-української війни, існує проблема стихійного, нераціонального, незбалансованого використання природно-ресурсного потенціалу. Це може включати і неплановані навантаження, що призводять до втрати привабливості

та рекреаційних властивостей туристичних дестинацій, зокрема й територій і об'єктів природно-заповідного фонду.

Такою реальністю і спричинена необхідність комплексних заходів щодо збереження та відновлення туристичних об'єктів. Вкрай важливо визначити рекреаційні можливості окремих природних ресурсів, туристично-рекреаційний потенціал території, максимальне та мінімальне антропогенні навантаження, яке може прийняти дестинація, і провести регламентуючі заходи для реального збалансування цього використання, аби в контексті сталого розвитку зберегти можливості для користування цією природно-ресурсною базою майбутніх поколінь українців [6].

Потрібно підкреслювати та формувати чітке розуміння, що туристична та рекреаційна діяльність є найоптимальнішою як інтегрований процес, що включає отримання туристичних продуктів та послуг на основі ресурсів, таких як природна та історико-культурна спадщина, інфраструктурні об'єкти, технічне обладнання, людський фактор і технологічні процеси.

Одними з таких туристичних дестинацій, де може надаватися широкий спектр туристичних і екосистемних послуг можуть слугувати території природно-заповідного фонду як потенційні локації для туристично-рекреаційної діяльності. Сюди можна віднести, залежно від потреб туристів, рекреантів і екскурсантів: лікування, терапію, оздоровлення, відпочинок, певні види екскурсій, рибальство та різні види (форми) туризму: дитячий, молодіжний, сімейний, інклюзивний, екологічний (зелений), сільський, просвітницький, релігійний, спортивний, екстремальний та інші [32; 50].

На нашу думку, дуже похвальною є ініціатива Львівської області щодо розвитку активного туризму та відпочинку. За останні роки тут відбулося проектування 56 шляхів активного туризму, зокрема екологічних стежок, пішохідних та велосипедних маршрутів, що створює багатогранні можливості для зацікавлених різноманітними формами активного відпочинку (рис. 2.5).

Рис. 2.5. Шляхи активного туризму Львівщини
Джерело: узагальнено та побудовано автором

Аналізуючи рисунок 2.5, робимо висновок, що зі загальної кількості шляхів активного туризму, екологічних стежок запроектовано 21, пішохідних маршрутів – 19, велосипедних маршрутів – 16. Стратегічні плани створення мережі шляхів активного туризму включають у себе пропозиції для ознакування понад 80 туристичних маршрутів. Це може сприяти майбутньому розвитку туризму в регіоні та мотивації відвідувачів. Фокус на популяризації області як напрямку для активного відпочинку за допомогою сучасних цифрових технологій важливий для залучення аудиторії. Створення інтерактивної карти та облаштування 121 пікнік-локації сприяє поліпшенню туристичної інфраструктури, забезпечує зручності відвідувачам.

Також, до прикладу, додавання двох нових пішохідних туристичних маршрутів, які отримали реєстраційні номери – «На Верх» та «Мальовниче Розточчя» у 2023 році, свідчить про постійний розвиток видів зеленого туризму та розширення туристичної інфраструктури Львівщини. Ці нові маршрути можуть привертати увагу екологосвідомих туристів і рекреантів, які ведуть активний спосіб життя, шукають нові місця для пішохідних подорожей та бажають дізнаватися актуальну інформацію про природно-ресурсний потенціал регіону. Такі ініціативи сприяють екологізації свідомості, збагаченню власного досвіду та економічній підтримці розвитку туризму і рекреації в нашій області.

Отже, безумовно, загальний акцент ми повинні робити на розвитку туризму та рекреації так, аби забезпечити їхнє стале, збалансоване та ефективне використання, враховуючи різні інтереси суспільства та зберігаючи природно-культурні цінності. Планування та регулювання гравців на цьому ринку, а також запровадження екологізованих практик, є ключовими елементами для досягнення цих амбітних цілей. Дуже важливо, що туристично-рекреаційна діяльність на території природно-заповідного фонду України регулюється низкою основних документів, що визначають правила та умови для збереження природних ресурсів і забезпечення сталого розвитку туризму та рекреації. Пропонуємо розглянути ці основні документи (табл. 2.4):

Таблиця 2.4 – Основна нормативно-правова документація щодо охорони природних ресурсів і забезпечення сталого розвитку туризму та рекреації

Назва документації	Зміст, трактування	Роки прийняття
1. Закон України "Про туризм" [40]	Цей закон має важливе значення у сфері туризму та регулює різні аспекти туристичної діяльності. Він визначає права та обов'язки туристів, а також встановлює стандарти та умови для туристичних підприємств.	Згідно Постанови Верховної Ради України від 15.09.1995
2. Закон України "Про природно-заповідний фонд України" [41]	Цей закон регулює використання природних ресурсів і територій, які включені до природно-заповідного фонду. Він визначає правила збереження та охорони природи на цих територіях та обов'язки влади щодо їхнього управління.	Згідно Постанови Верховної Ради України від 16.06.1992
3. Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів ПЗФ України [37]	Це положення деталізує конкретні вимоги та обмеження для рекреаційної діяльності на природно-заповідних територіях. Воно трактує вказівки щодо навантаження на територію, видів дозволеної діяльності та зміст інших обмежень для збереження природного середовища.	Зареєстровано в Міністерстві юстиції України від 12.09.2022
4. Інші нормативно-правові документи [42–48]	Поза зазначеними законами та положеннями, можуть існувати інші нормативно-правові акти, які регулюють питання рекреації та туризму на природно-заповідних територіях. Це може включати різні постанови, розпорядження та інші нормативні акти, що доповнюють основний законодавчий каркас.	1991–2023

Джерело: узагальнено та складено автором

Ці документи та нормативно-правова база загалом спрямовані на забезпечення раціонального використання та охорони природних ресурсів, збереження біорізноманіття та створення умов для сталих форм туризму (екологічного, сільського зеленого, туризму на природоохоронних територіях). Дотримання цих нормативів є важливим кроком у збалансованому функціонуванні туристично-рекреаційної сфери, зокрема на територіях природно-заповідного фонду, зважаючи на Цілі та Стратегію сталого розвитку.

Основними напрямками туристично-рекреаційної діяльності в межах територій та об'єктів ПЗФ є (рис. 2.6):

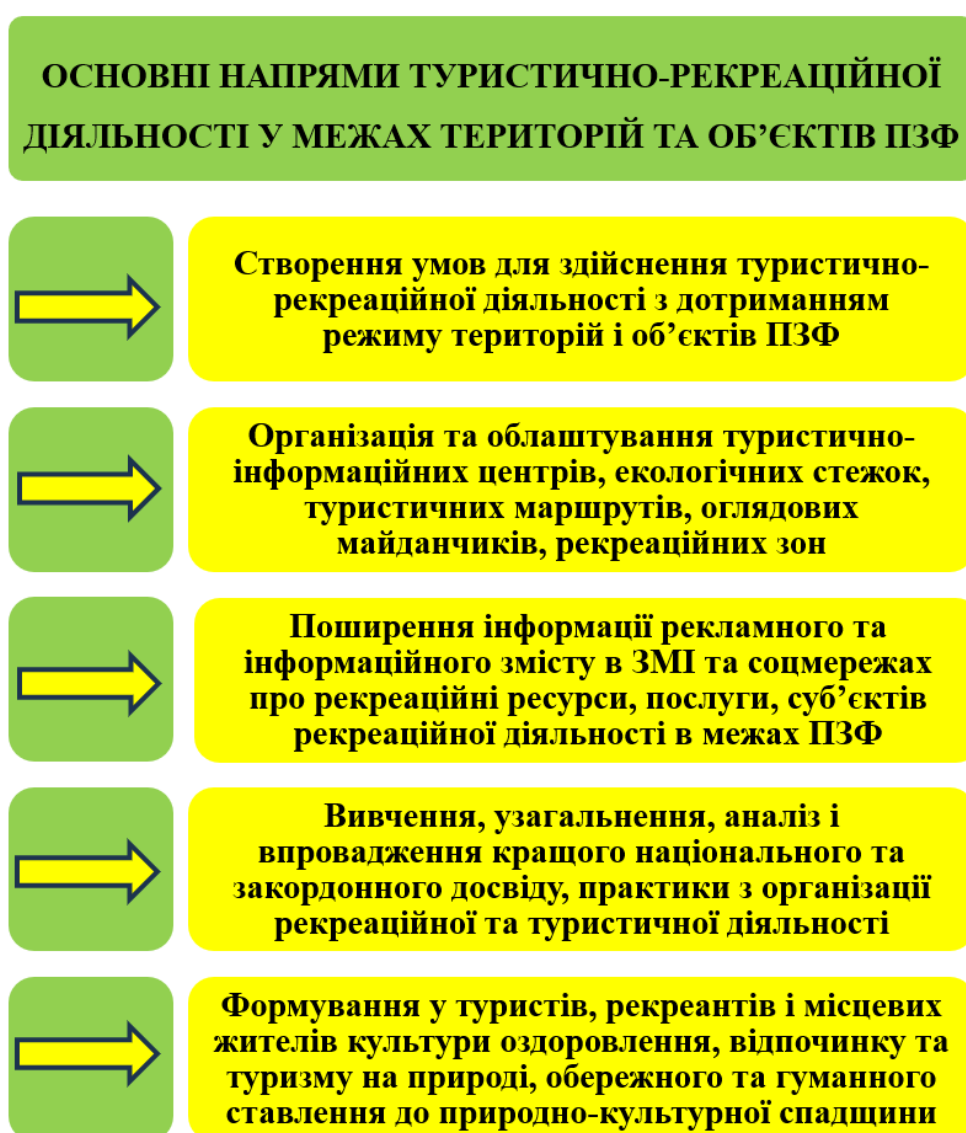

Рис. 2.6. Основні напрями туристично-рекреаційної діяльності в межах територій та об'єктів ПЗФ України

Джерело: узагальнено та побудовано автором

Сучасні виклики щодо впливу рекреаційної діяльності на туристичний розвиток регіонів, особливо на територіях зі заповідним статусом, у майбутньому можуть спричинити виникнення ще більшої кількості складних питань. З однієї сторони, рекреаційна діяльність стає значущим стимулом для туристичного розвитку. Туристів приваблюють можливості відпочинку у спеціально-відведених рекреаційних зонах на територіях природно-заповідного фонду, де вони можуть насолоджуватися природною красою, різноманіттям флори та фауни, активним і пасивним відпочинком, а також – поліпшувати своє самопочуття та здоров'я загалом.

З іншого боку, потрібно добре усвідомлювати, що природоохоронні території повинні виконувати дві ключові функції: забезпечувати заходи щодо охорони навколишнього природного середовища та стати привабливими туристичними дестинаціями з точки зору відпочинку й оздоровлення. Отож, важливо уміло збалансувати ці два вагомих аспекти, аби не тільки активно залучати туристів, а відтак і розвивати даний регіон із економічної точки зору, але й зберігати відносну непорушність і «первинність» екосистем [6].

Розвиток туризму та рекреації на територіях природно-заповідного фонду може призводити до вагомого економічного зростання для місцевих громад. Створення розвиненої соціально-економічної інфраструктури для туристів, такої як готелі, мотелі, хостели, гостинні садиби, ресторани, дороги з різним сполученням, туристично-інформаційні центри, зокрема й екологічні, допоможе стимулювати розвиток місцевого підприємництва та створення нових робочих місць.

Якісне збереження довкілля в тандемі з туристично-рекреаційною діяльністю може сприяти екопросвітницькій роботі та усвідомленню проблем охорони природи серед відвідувачів. Ефективні освітні заходи та інформаційна робота можуть допомогти щодо забезпечення розуміння необхідності сталого підходу до розвитку туристично-рекреаційної індустрії [50].

Власне, з огляду на збільшення туристичного навантаження, важливо мати ефективні механізми регулювання, щоб уникнути антропогенного

перевантаження (антропопресії) та зберегти відносну недоторканість екосистем. Такі превентивні заходи можуть включати обмеження кількості відвідувачів і їхній моніторинг, організацію екологічних стежок і маршрутів, реновацію порушених природних об'єктів, встановлення правил поведінки на природоохоронних об'єктах. Відтак, важливо розглядати рекреаційну діяльність як частину сталого розвитку туризму, зберігаючи, охороняючи, примножуючи біорізноманіття та історико-культурні цінності територій і об'єктів природно-заповідного фонду. Варто наголосити, що дана концепція характеризується комплексним підходом до розвитку туристичних дестинацій, який об'єднує екологічні, економічні та соціальні аспекти. Такі раціональні кроки дозволяють зберегти екологічний баланс, забезпечити соціально-економічне зростання та прогнозувати сталий розвиток в системі «людина – довкілля» для майбутніх поколінь.

2.3. Алгоритм організації екологічних маршрутів і стежок на землях рекреаційного призначення

У найважливішій нормативно-правовій документації більше як двох останніх десятиліть, присвяченій проблемам довкілля і гармонійного розвитку соціуму, особливу роль надають екологічній свідомості, культурі, проінформованості суспільства щодо небезпечних екологічних загроз, їхній обізнаності з потенційно-можливими способами вирішення різних довкіллевих проблем. І природно-заповідні установи тут виступають осередками організації екологічного просвітництва, превентивного цілеспрямованого впливу на світогляд, поведінку і діяльність спільнот [9; 57].

Відповідно до задекларованих цілей реформування природоохоронної сфери, а зокрема системи екологічної освіти, особливо, в контексті нашої євроінтеграції, наразі головна увага акцентується не на просто отриманні теоретичних знань, а на набутті практичних умінь і навичок. Власне така концепція освіти у туристично-рекреаційній сфері може бути реалізована через екологічні маршрути та стежки. Слід розуміти термін «екологічного шляху» як

свого роду джерело освітньої, туристично-рекреаційної та природоохоронної діяльності. Адже екологічний маршрут чи стежка водночас є базовою основою формування туристичного продукту [5; 11].

Отже, екологічний маршрут (з фр. «marche» – піший хід та «route» – шлях) – специфічний вид одноденного туристичного маршруту, географічно визначений щодо певної місцевості та характерних об'єктів, який має на меті виховання екосвідомої поведінки людини у довкіллі та поширення знань про природу та людину як невід'ємні частини соціоекосистеми. Такий маршрут може складатися з окремих екологічних стежок і покликаний об'єднати туризм, рекреацію і охорону природи. Основними його функціями є еколого-освітня, рекреаційна, природоохоронна [6].

Базові елементи екологічних маршрутів і стежок включають: стартову (початкову) точку – пункт, звідки починається подорож; проміжні точки – місця, які туристи планують відвідати на своєму шляху; власне маршрут – опис або схема, який вказує, яким чином туристи чи рекреанти повинні потрапити з одного місця до іншого; кінцеву точку – місце або пункт, де туристи завершують свій маршрут. Основні характеристики екологічних маршрутів і стежок об'єднують наступні аспекти [28–30]:

1. Інтерпретацію природи – такі маршрути та стежки зазвичай включають інформаційні таблички, покажчики, брошури або інтерактивні елементи, що надають відвідувачам інформацію про екосистему.

2. Освітні функції – екологічні маршрути та стежки часто пропонують освітні програми, які можуть включати в себе лекції, майстер-класи або організовані екскурсії з гідами-природознавцями.

3. Пішохідні маршрути – зазвичай стежки створюються для пішохідних прогулянок, що дає змогу відвідувачам ближче познайомитися з природою, уникаючи при цьому негативного впливу на екосистему [18; 19].

4. Охорона природи – екологічні маршрути та стежки проєктуються з урахуванням збереження довкілля, мінімізуючи вплив відвідувачів на природу.

Зазвичай дотримуються суворих правил поведінки, щоби зберегти природні ресурси в контексті сталого розвитку.

5. Розвиток туризму та рекреації – ці маршрути та стежки можуть стати популярним місцем для туризму та відпочинку, приваблюючи тих, хто цікавиться природними особливостями та охороною довкілля.

6. Підтримання біорізноманіття – створення стежок сприяє збереженню та підтримці біорізноманіття, оскільки відвідувачі мають змогу спостерігати і водночас навчитися цінувати місцеву екосистему [10; 16].

Екологічні маршрути та стежки зазвичай проєктують на територіях природно-заповідного фонду, землях рекреаційного призначення та інших захищених природних зонах для збалансованої взаємодії людини з природою. Вони можуть бути різної конфігурації на місцевості (рис. 2.7) [14; 15].

Рис. 2.7. Конфігурації екологічних стежок і маршрутів на місцевості

Джерело: узагальнено та побудовано автором

Окрім конфігурації, на рисунку вище, проєктування траси екологічних маршрутів і стежок в геопросторовому аспекті, визначення на місцевості точок перебування з урахуванням наявних на цій території туристично-рекреаційних ресурсів і умов туристичної діяльності, організація маршруту передбачає зведення окремих рейсових операцій певних транспортних засобів в маршрутні.

Здебільшого, назви та весь перелік апробованих пунктів маршруту корелюється відповідно до виду туристично-рекреаційної діяльності, термінів і класу туристичного обслуговування [28–30]. Також, якщо це офіційно задокументовані і внесені в реєстр екологічні маршрути і стежки, то вони повинні мати свої паспорти (рис. 2.8).

ОРІЄНТОВНИЙ ПАСПОРТ НА ЕКОТУРИСТИЧНИЙ МАРШРУТ (ЕКОЛОГІЧНУ СТЕЖКУ)

Розташування _____
Прізд _____
Землекористування _____
Значення екологічної стежки _____

Короткий опис маршруту:
Загальна протяжність стежки _____
Історичні відомості про навколишнє середовище:
Опис екскурсійних об'єктів на маршруті, перелік гасел на всіх точках:
1-а зупинка _____
2-а зупинка: _____
3-я зупинка _____
4-а зупинка: _____
5-а зупинка: _____
6-а зупинка: _____
Стан екологічної стежки _____
Режим користування _____
Необхідні заходи _____
Охорону маршруту здійснюють _____
Організації, шефи _____
Консультанти _____
Дата складання паспорта _____
Печатка закладу _____
Підпис директора _____
Стисла характеристика екологічної стежки
1-а зупинка _____
2-а зупинка _____
3-я зупинка _____
4-а зупинка _____
5-а зупинка _____
6-а зупинка _____

Рис. 2.8. Орієнтовний паспорт на екотуристичний маршрут

Джерело: узагальнено та побудовано автором

Паспорт і схему нашого маршруту, розробленого студентсько-викладацькою спільнотою під керівництвом Катерини Гуштан і Юлії Боруцької у ВСП «Львівський фаховий коледж ЛНУП», було укладено та спроєктовано з врахуванням транспортної мережі та вже наявних інфраструктурних об'єктів. До слова, прикро констатувати такий факт, проте, при складанні туристичних маршрутів, у природних умовах не завжди беруться до уваги такі поняття як стійкість природного територіального комплексу і рекреаційна ємність території. Відтак, як результат ненормованого антропогенного навантаження –

деградація природних екосистем, тому надалі їхнє використання як об'єкта екологічного туризму, стає практично неможливим. Тому і виникає гостра необхідність популяризації понять екологічного туризму, сільського зеленого туризму, туризму на природоохоронних територіях як особливих форм, котрі акцентують увагу на свідомому, відповідальному відвідуванні територій, збереженні НПС та підтриманні економічного добробуту територіальних місцевих громад [35; 5–7].

Наш екотуристичний маршрут пролягав туристичною дестинацією мальовничого Закарпаття: від смт Воловець – до с. Гукливий – до с. Пилипець (Церква Різдва Пресвятої Богородиці) – до водоспаду Шипіт (гідрологічна пам'ятка природи місцевого значення) – до р. Вича – до гостинних зелених садіб у с. Пилипець – до Чайної «Сурія» – на полонину Боржава (об'єкт Смарагдової мережі) – на г. Гимба – до гідрологічної пам'ятки «Озеро на полонині Боржава» (рис. 2.9) [16].

Рис. 2.9. Основні пункти екологічного маршруту Закарпаттям

Окрім професійних навичок, які вкрай необхідні для майбутнього працевлаштування в туристично-рекреаційній галузі завдяки спостереженню за роботою викладачів і професійних екскурсоводів, такі туристичні екскурсії мали на меті надати отримання різнопланової інформації від власників готельних комплексів, гостинних садиб, місцевого населення, народних умільців [20].

Даний екологічний маршрут починався від залізничної станції Воловець Воловецької селищної громади Мукачівського району на Закарпатті. Воловець розташований в Українських Карпатах, у високогірній частині, у долинах річок Вича та Волівчика, біля підніжжя гірських вершин Темнатик і Плай.

Другою зупинкою було село Гукливий. Особливо цінною з точки зору архітектури та сакральних особливостей є церква Святого Духа з дзвіницею (стиль бароко, 18ст.), котра володіє розкішним ансамблем дерев'яної архітектури, однієї з найліпших серед інших пам'яток Закарпаття загалом. Тут знаходяться 2 пам'ятники чорниці, котрі є єдиними в Україні [16].

Пилипець – високогірне село в Хустському рафони Закарпатської області, через яке протікають водотоки Плошанка, Пилипчик та Студений, був наступною точкою нашого маршруту. Гордістю Пилипця є сакральні споруди, зокрема церква Різдва Пресвятої Богородиці – дерев'яна церква з іконостасом XVIII ст. Ну й однією з найвідоміших туристично-рекреаційних родзинок природного походження тут є гідрологічна пам'ятка природи місцевого значення – водоспад Шипіт, каскадного характеру що сягає висоти 14 м, та протікає на північних схилах гірського масиву Боржави. Також, з точки зору туристичної інфраструктури, на північно-східній частині гори Гимба працює крісельний витяг, після підйому котрим потрапляємо на оглядовий майданчик, звідкіля перед нами відкривається чудовий краєвид на Пилипець.

Далі, на чудовій терасі чайної «Сурія», де панує чарівна та тепла атмосфера, і що є одним із наступних пунктів, вартує пригоститися смачним карпатським чаєм із особливим присмаком Хаменерію вузьколистого (*Epilobium angustifolium* L., 1753), котрий можна зібрати відразу неподалік, на Боржавських

полонинах. Також, здобувачі освіти, відвідавши чайну «Сурія», мали можливість наживо ознайомитися з особливим підходом до такого різновиду ведення бізнесу, в основі якого закладені природні багатства рідного краю. Захоплює в закладі краса навколишнього природного середовища та органічні, екологічно чисті, вирощені у гірській місцевості продукти, що використовуються у приготуванні [16].

З оглядового майданчика на гору Гимба можна здійснювати сходження пішим чином чи з використанням транспортного засобу. Власне для того і було обрано пішохідний спосіб підйому, щоби упродовж маршруту виховувати дбайливе ставлення до наших безцінних терен. Прикро констатувати, але присутні могли спостерігати вкрай негативний вплив техногенезу у вигляді транспорту, підйомників тощо, зокрема, квадроциклів, на гірські екосистеми, а саме ерозію ґрунту та знищення цінного біорізноманіття, зникаючих рослинних угруповань. Також було помітно, наскільки повільно відбувається реновація рослинного та ґрунтового покривів на таких висотах за особливих кліматичних умов, характерних для Боржавських полонин.

Гора Гимба, яка вражає туристам і мандрівників своїми гігантськими масштабами, краєвидами, неперевершеними за привабливістю та красою, належить до комплексу найдовшої полонини Закарпатської області – Боржави. З вершин перед нами відкривається чудова панорама на найвищі точки полонини – Великий Верх та Стій. Варто акцентувати, що наша полонина Боржава включена з реєстраційним номером UA0000263 до Смарагдової мережі України, котра входить до всеєвропейської екологічної мережі територій, що володіють особливим природоохоронним значенням. На ділянках, які включені в мережу Емеральд, охороняються зникаючі, ендемічні види флоро-фауністичного різноманіття. Власне вони характеризуються високим ступенем біорізноманіття та присутністю важливих біотопів, яким загрожує зникнення [4; 16].

Перед проходженням такого маршруту обов'язково проводиться інструктаж щодо правил перебування на природоохоронних територіях, зокрема Смарагдової мережі. Проходження описаного маршруту можливе лише тими

місцями й екологічними стежками, на яких вже присутній антропогенний вплив; заборонено вилучення з природного середовища рослинних і тваринних представників. Але, завдяки таким правилам, формується унікальна можливість моніторингу за рідкісними естетично привабливими рослинами і тваринами та їхнє майбутнє збереження для нащадків у контексті Цілей сталого розвитку.

Значну увагу студентсько-викладацька спільнота приділяла природоохоронному напрямку. Під час підготовки до маршруту відбулося виготовлення втраченого знаку щодо охорони гідрологічної пам'ятки природи місцевого значення під назвою «Озеро на полонині Боржава». Природоохоронний статус присвоєно для охорони та збереження декількох невеличких озер, що дають початок одному із витоків р. Боржави. Озера розташовані на масиві Полонина Боржава, в сідловині на захід від вершини г. Гимба (рис. 2.10 а, б) [16].

а)

б)

Рис. 2.10 а, б. Основні атракційні складові екотуристичного маршруту природоохоронними територіями та туристичними дестинаціями Закарпаття

Відтак, у результаті пройденого екологічного маршруту ми ознайомилися з туристично-рекреаційними перлинами Закарпаття, дізналися про раритетне флоро-фауністичне різноманіття, особливості природоохоронних територій із різним ступенем заповідання. Представлений та апробований екотуристичний маршрут може мати своє логічне продовження, якщо майбутній тур Закарпаттям триватиме 2-3 дні. Власне унікальність даної території полягає в тому, що кожен турист може сформувати свій маршрут за своїми вподобаннями. Якщо продовжити екотуристичний маршрут від природоохоронної території – урочища Криві Путі, то можна рухатися далі до г. Великий Верх [22–24].

На закінчення варто зауважити, що на горі Плай знаходиться метеостанція, яка працює із 1968 р. Сходячи з г. Плай, ми пройшли повз закинуту сироварню на північному схилі, та через хвойний ліс спустилася у смт Воловець. Щодо згубного антропогенного впливу, на схилі також спостерігали

суцільну вирубку та відповідні антропогенні негативні наслідки, що можуть стати причиною грязьових і селевих потоків [10; 16].

Отож, як уже було задекларовано вище, туристично-рекреаційна галузь належить до складової з виразною ресурсною орієнтацією. Природно-ресурсний потенціал, що використовуються у рекреаційно-туристичній діяльності, за умови дотримання загальноприйнятих природоохоронних норм, правил і технологій, може бути довготривало корисними, навіть за умови значних техногенних навантажень, без суттєвої деградації природних і соціально-культурних комплексів. Так, соціального тиску не уникнути, проте він, у порівнянні з техногенним і аграрно-промисловим, зовсім невеликий. Декотрі природні туристично-рекреаційні ресурси впливають на туристично-рекреаційний процес сукупно, взаємодіючи між собою та взаємодоповнюючи одні одних, формуючи ту своєрідну «архітектуру», на тлі якої кожна людина здатна задовільнити свої мінімальні запити щодо фізичного оздоровлення, поліпшення психоемоційного стану, відновлення сил, відтворення енергетичного потенціалу, відпочинку всього організму загалом [36].

На нашу думку, особливо в умовах обставин непереборної сили, пов'язаних із російсько-українською війною та світовою пандемією, здійснення реальної практичної підготовки є надзвичайно важливим процесом, адже актуальність створення екотуристичних маршрутів і екологічних стежок, насамперед, полягає у формуванні у молоді та інших верств населення ідеології екологосвідомого, гуманістичного ставлення людини до навколишнього природного середовища у контексті Закону та Цілей сталого розвитку.

2.4. Стан екологічної безпеки та заходи щодо її поліпшення

Стан екологічної безпеки на природоохоронних територіях може варіюватися в залежності від різних чинників, таких як рівень забруднення, втрата біорізноманіття, зміни в кліматі та інші. Території та об'єкти природно-заповідного фонду України призначені для збереження довкілля та його компонентів. Процеси глобалізації та суспільних трансформацій підвищили пріоритетність збереження природи, а отже, потребують від України термінових

заходів. Протягом тривалого часу економічний розвиток держави супроводжувався незбалансованою експлуатацією природних ресурсів, низькою пріоритетністю захисту довкілля, що унеможлиблювало досягнення сталості.

Першопричинами екологічних проблем України є: підпорядкованість екологічних пріоритетів економічній доцільності; неврахування наслідків для довкілля у законодавчих та нормативно-правових актах, зокрема у рішеннях Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади; переважання ресурсно- та енергоємних галузей у структурі економіки із здебільшого негативним впливом на довкілля, що значно посилюється через нерегульованість законодавства при переході до ринкових умов господарювання; фізичне та моральне зношення основних фондів у всіх галузях національної економіки; неефективна система державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та регулювання використання природних ресурсів, зокрема неузгодженість дій центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, незадовільний стан системи державного моніторингу навколишнього природного середовища; низький рівень розуміння в суспільстві пріоритетів збереження довкілля та переваг збалансованого (сталого) розвитку, недосконалість системи екологічної освіти та просвіти; незадовільний рівень дотримання природоохоронного законодавства та екологічних прав і обов'язків громадян; незадовільний контроль за дотриманням природоохоронного законодавства та незабезпечення невідворотності відповідальності за його порушення; недостатнє фінансування з державного та місцевих бюджетів природоохоронних заходів.

Займаючи менше 6 % площі Європи, Україна володіє близько 35 % її біологічного різноманіття. Біосфера України нараховує більше 70 тис. видів флори і фауни, зокрема флори – понад 27 тис. видів, фауни – понад 45 тис. видів. Протягом останніх років спостерігається збільшення кількості видів рослин і тварин, занесених до Червоної книги України.

Україна розташована на перетині міграційних шляхів багатьох видів фауни. Більше 100 видів перелітних птахів охороняються відповідно до міжнародних зобов'язань. З мігруючих видів фауни України більше 130 видів

перелітних птахів, 8 видів риб, 3 види морських ссавців, 28 видів рукокрилих охороняються відповідно до міжнародних зобов'язань [26; 56].

До складу природно-заповідного фонду України входять 8246 територій та об'єктів площею 3,98 млн га (6,6 відсотка загальної площі країни) та 402,5 тис. га у межах акваторії Чорного моря. Частка земель природно-заповідного фонду в Україні є недостатньою і залишається значно меншою, ніж у більшості держав – членів Європейського Союзу, де частка таких земель становить у середньому 21 % площі держав – членів Євросоюзу.

За роки незалежності площа природно-заповідного фонду збільшилася у два рази, але цього недостатньо для збереження рідкісних і зникаючих видів рослин та тварин, середовищ їх існування. Разом з тим недосконалість існуючої законодавчої бази, відсутність чітко визначеної стратегії розвитку заповідної справи та недосконалість системи управління нею, низький рівень фінансового та матеріально-технічного забезпечення організації і функціонування природно-заповідного фонду, невідповідність системи охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду сучасним вимогам, відсутність єдиної системи оплати праці, соціальних гарантій та пільг для їх працівників, низький рівень екологічної освіти та інформованості населення зумовлюють загрозу нецільового використання та втрати територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Значно зросла загроза втрати зарезервованих та перспективних для подальшого заповідання цінних природних комплексів.

З метою припинення процесів погіршення стану навколишнього природного середовища необхідно збільшити площі земель екомережі, що є стратегічним завданням для досягнення екологічної збалансованості території України. Збільшення площі такої мережі має насамперед відбуватися в результаті розширення існуючих та створення нових територій та об'єктів ПЗФ.

З метою припинення втрат біологічного різноманіття Україна має врахувати рекомендації міжнародних документів щодо перегляду та оновлення законодавчих і нормативних актів щодо біологічного різноманіття. У вересні 2015 року було ухвалено Резолюцію Генеральної Асамблеї Організації

Об'єднаних Націй "Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року".

Отже, вкрай важливе значення в умовах збільшення туристично-рекреаційного споживання належить процесу забезпечення сталого розвитку територій. Виникає ситуація, коли з однієї сторони органи місцевої влади, на території яких розташовані території та об'єкти природно-заповідного фонду, або які мають ресурсний потенціал для надання екосистемних послуг, повинні докладати зусиль для поліпшення туристично-рекреаційної привабливості дестинації і збільшення потоку туристів, а з іншої – мають забезпечувати збереження флоро-фауністичного та ландшафтного різноманіття, історико-культурної спадщини, дотримання екологічних вимог у контексті сталого розвитку. Проблема полягає також у тому, що багато ушкоджених чи зруйнованих природоохоронних структур є невідновними. Ефективно вирішити цю проблему можна за допомогою сталого, збалансованого розвитку шляхом регулювання туристичних потоків та встановлення допустимого туристично-рекреаційного навантаження на певну туристичну дестинацію.

З розвитком і урізноманітненням туристично-рекреаційної індустрії, зростає роль і значення екологічної оцінки та екологічного контролю для різних видів послуг, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища та здоров'я населення. Саме тому важливого значення набуває створення системи еколого-орієнтованого моніторингу й управління природними і людськими ресурсами, коли будуть максимально задоволені та враховані потреби туристів, і сповна задіяний існуючий природно-туристичний потенціал конкретних регіонів, створені економічно сприятливі умови для життєдіяльності місцевого населення та зведені до мінімуму негативні процеси в природних екосистемах, зумовлених туристично-рекреаційною діяльністю.

Для поліпшення стану екологічної безпеки на природоохоронних територіях важливо вживати комплекс заходів, які включають у себе належне законодавство, ефективне управління, наукові дослідження, освітні програми та співпрацю з громадськістю та міжнародними партнерами [26; 56].

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ, УДОСКОНАЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ ІНДУСТРІЇ НА ПРИРОДООХОРОННИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

3.1. Проблемні питання в українському природоохоронному законодавстві та способи їхнього вирішення

Україна, як держава, регулярно декларує про свої наміри щодо збільшення територій і об'єктів природно-заповідного фонду. Це вкрай важливо і зважаючи на охорону та збереження флоро-фауністичного біорізноманіття, і з точки зору соціально-економічного добробуту населення. Не кажучи вже про те, що збільшення кількості природоохоронних територій задекларована у контексті євроінтеграційних вимог до України.

Беручи до уваги дослідження Петра Тестова й Олексія Василюка з ГО «Українська природоохоронна група» (Аналітичний документ «Прогалини у законодавстві, які заважають збільшенню площі природно-заповідного фонду, та як їх виправити»), погоджуємося, що сьогодні громади мають свободу у вирішенні культурних, соціальних, земельних, екологічних та інших питань. Проте, можна констатувати такий факт, що ті висновки, котрі ухвалюються, зовсім не на користь навколишньому природному середовищу, адже і далі продовжується розорювання природних територій, їхня передача під забудову нових ділянок. Так, громади пасивні, тому нечасто ініціюють охорону та збереження цінних компонентів довкілля, власне ініціатива створення об'єктів ПЗФ на території України іде здебільшого від природоохоронців, освітян чи науковців. Відповідно, громади, не підтримуючи створення природоохоронних територій, відмовляють у погодженні об'єктів ПЗФ. Через це безліч безцінних природних ресурсів залишаються поза статусом природоохоронних [54].

На карті України, якщо подивитися на всі структури ПЗФ, є громади, де і до цього часу немає жодного об'єкта чи території природно-заповідного фонду.

І це не означає, що ці громади не досліджувалися, відтак навіть подавалися пропозиції про утворення в їхніх межах заповідних територій. Проте з різних причин вони й досі не створені.

Було ґрунтовно проаналізовано цілий масив інформації щодо наявності територій і об'єктів природно-заповідного фонду в межах територіальних громад нашої країни та визначено, де їх немає. В «антирейтингу» автори також розглядали номінально сформовані громади тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей. У таких громадах створення територій ПЗФ є нагально необхідним, адже ТГ має вузько обмежений ресурс. До прикладу, в степовій зоні цінні балки часто розорюються, що спричиняє різноманітні небезпечні екзогенні процеси, відтак – і сумнівні перспективи в майбутньому, адже зважаючи на практичну відсутність заповідних зон тут може не залишитися недоторканих чи незмінених «оазисів» природи. Доцільно наголосити, що попередньо лунали пропозиції від свідомих громадян, котрі власне і стосувалися виділення структур ПЗФ на територіях саме цих громад (рис. 3.1).

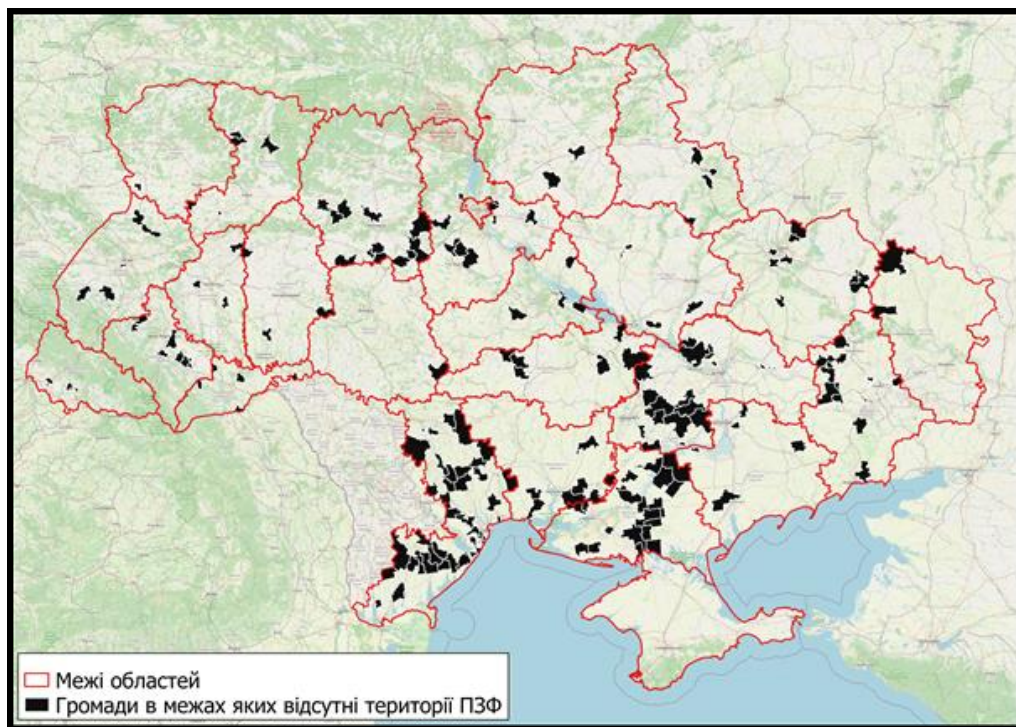

Рис. 3.1. Картосхема поширення громад, де відсутні території ПЗФ
Джерело: [54]

Так, за даними Петра Тестова й Олексія Василюка з ГО «Українська природоохоронна група», в нашій країні налічується понад 170 територіальних громад (майже 12 % від загальної кількості ТГ в Україні), що становлять близько 8% території без структур природно-заповідного фонду. «Антилідери», де зосереджено найбільше громад без територій ПЗФ – це Одеська, Херсонська та Дніпропетровська області. Проте, водночас, власне на цих площах зосереджується більше 30 % усіх видів – представників степових екосистем, котрі занесені до Червоної книги України [54].

Одеська область є лідером серед інших адміністративних одиниць щодо кількості ТГ без структурних об'єктів природно-заповідного фонду. На цій території, у межах 33 громад, немає жодного ПЗФ. Також, до т.зв. лідерів входять Дніпропетровщина та Херсонщина. Натомість, найменше територіальних громад без природоохоронних територій у Вінницькій області та на Волині (по одній громаді) (рис. 3.2).

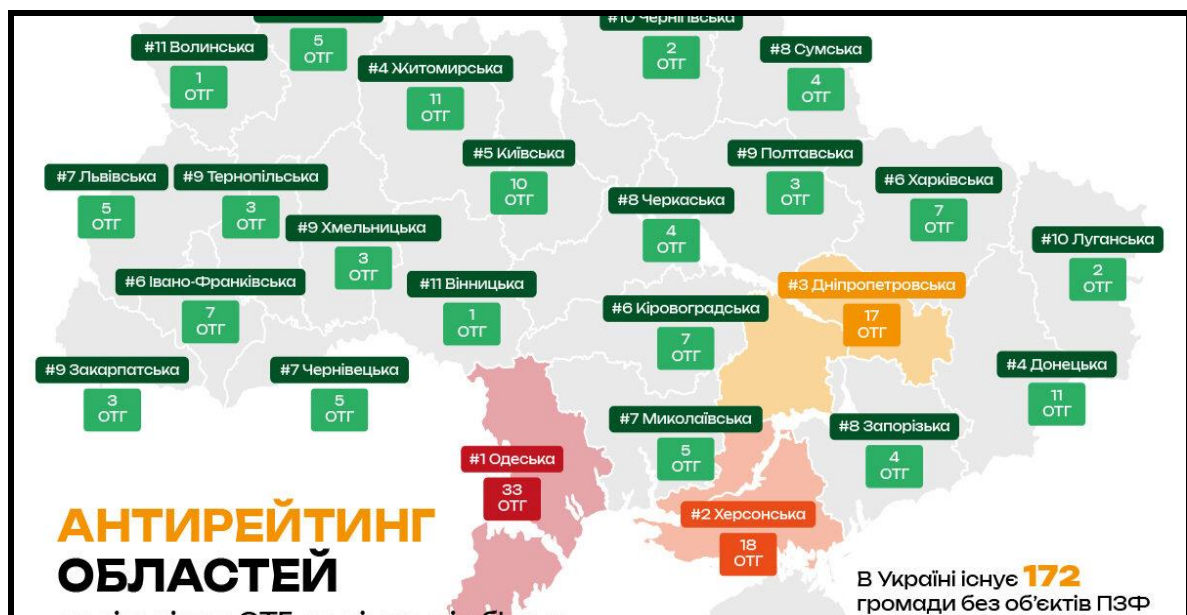

Рис. 3.2. Картохема поширення і кількості громад без структурних одиниць природно-заповідного фонду

Джерело: [54]

На думку активістів із ГО «Українська природоохоронна група», на сучасному етапі є вкрай важливою активізація щодо створення природно-заповідних територій на Херсонщині, зокрема на її частині, котра деокупована. Використання тут земель виглядає найбільш нереальним, адже в області є десятки територіальних громад, де все незмінене природне середовище локалізоване в межах однієї ділянки, або його немає зовсім (тимчасово окуповані локації – Костянтинівська та Рубанівська громади). Відповідні запропоновані рішення науковців Херсонського державного аграрно-економічного університету щодо створення на цих територіях заказників та регіональних ландшафтних парків (РЛП), за даними авторів аналітичного дослідження, уже були. Пропозиції стосувалися 125-ти територій і об'єктів ПЗФ різного рангу. Варто зауважити, що здебільшого такі територіальні громади без природно-заповідних об'єктів мають унікальні, «ендемичні» біотопи у Херсонській області, котрим просто необхідне заповідання, адже то єдині природні ділянки в центрі техногенно-навантаженої, посушливої, розораної Херсонщини.

Також, на Одещині збереглися унікальні ендемічні, реліктові види рослин, які занесені до Червоної книги України. Це, до прикладу, ковила травнева – західнопричорноморський локальний ендемік. Також, лишень у межах однієї Окнярської територіальної громади відомі місцезростання дреку чотиригранного (за межами України він відомий тільки деінде, в Молдові), який є ендеміком та реліктовим видом. Або, теж, в межах Великопосківської та Степанівської територіальних громад відомі одні з небагатьох місцезростань пізньоцвіту Фоміна. І це тільки дуже коротка характеристика біорізноманіття та флористичної цінності громад у межах однієї адміністративної області [54].

Упродовж 2020-2023 років науковці та громадські активісти вже запропонували варіанти та подали клопотання щодо створення територій і об'єктів ПЗФ у десяти громадах, де ще до цього часу не виділено жодних природоохоронних територій. Наразі, попри воєнні дії та обставини

непереборної сили, триває активна робота щодо виявлення перспективних для природозаповідання ділянок у громадах без природно-заповідного фонду.

3.2. Вплив російсько-української війни на природно-заповідний фонд та її наслідки для сталих форм туризму і рекреації

Війна та військові конфлікти мають серйозний і тривалий негативний вплив на довкілля та природу, а наслідки ще довго можуть бути відчутними як для нас, так і для майбутніх поколінь. Ось найпоширеніші з них (табл. 3.1):

Таблиця 3.1 – Причини та наслідки негативного впливу воєнних дій на довкілля

№ з/п	Причини та наслідки	Трактування
1	Руйнування стратегічної інфраструктури	Військові дії, до прикладу, можуть спричинити значне руйнування інфраструктури, включаючи теплоелектростанції, АЕС, хімічні заводи, гідротехнічні споруди та інші стратегічні об'єкти, що можуть викликати викиди та скиди небезпечних речовин у довкілля.
2	Забруднення навколишнього середовища, зокрема повітря, води, ґрунтів	Військові дії часто призводять до забруднення небезпечними токсичними, хімічними речовинами та іншими поллютантами повітря, ґрунтів і водних ресурсів, включаючи моря, річки, озера.
3	Знищення лісів і втрата біорізноманіття	Війна може спричинити втрату різноманіття рослин та тварин через руйнування їх природних місць існування, неконтрольоване вирубування лісів, знищення природних резерватів та заповідників, як у стратегічних, так і випадкових областях. Окрім втрати біорізноманіття, також це призводить до ерозії ґрунту та змін клімату.
4	Викиди парникових газів	Військові дії можуть призводити до значних викидів небезпечних парникових газів, спричинених вибухами, таких як вуглекислота та метан, які впливають на глобальний клімат.
5	Техногенні (екологічні) аварії та катастрофи	Наприклад, атаки на промислові об'єкти, які використовують небезпечні речовини, можуть викликати серйозні екологічні кризи з подальшими наслідками для здоров'я та навколишнього середовища.
6	Гуманітарна криза і глобальний ефект	Військові дії можуть призвести до гуманітарних криз, що включає евакуацію населення, розселення, брак доступу до чистої води та харчів, що додатково погіршує стан довкілля. Великі конфлікти можуть мати глобальний ефект на зміни клімату через великі викиди парникових газів від вибухів та знищення інфраструктури.

Джерело: узагальнено та складено автором

Беручи до уваги наведені факти у таблиці, можна констатувати той факт, що безпека та охорона довкілля часто взаємопов'язані, і врахування екологічних аспектів може бути важливою частиною стратегій врегулювання конфліктів та відновлення постраждалих територій і регіонів. Організації та уряди різних держав світу можуть спрямовувати зусилля на зменшення впливу війни на довкілля та відновлення пошкоджених природних екосистем (рис. 3.3).

Рис. 3.3. Інфографіка аналітичного порталу «Слово і діло»

Джерело: [1]

Наразі, за даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, масштаби російської збройної агресії вражають, адже зруйновано або пошкоджено більше 1/5 (понад 20 %) усіх природоохоронних територій в Україні (рис. 3.4).

Рис. 3.4. Території та об'єкти ПЗФ України, котрі уражено, знищено або перебувають під загрозою унаслідок російської збройної агресії

Джерело: узагальнено та побудовано автором

Як уже було сказано вище, війна в Україні, яка триває з 2014 року, загалом згубно впливає і на економічну, і на екологічну, і на соціальну сфери в еколого-соціо-економічній системі. Відтак, упродовж вже майже двох років ці обставини спричиняють різке зниження кількості туристів, рекреантів, екскурсантів у країні, беручи до уваги вкрай очевидні ризики особистої безпеки, особливо на територіях, які перебувають у безпосередній близькості до зон бойових дій. Важко переоцінити «градус» згубних багаторічних наслідків для довкілля, зокрема, воєнних дій чи окупації природно-заповідних територій – дуже важливого сегменту природно-ресурсного потенціалу та національної природної спадщини загалом. Цілком зрозуміло, що очевидними наслідками є різке скорочення бажаючих активно подорожувати, відпочивати й оздоровлюватися завдяки перебуванню в природних умовах навколишнього

середовища, туристам які надають перевагу сталим формам туристично-рекреаційної діяльності [39].

Наведемо приклад однієї з перлин природно-заповідного фонду України духовного центру Східної України, т.зв. «Донецької Швейцарії» – так називають Національний природний парк «Святі гори». Він розташований вздовж мальовничого русла однієї з головних водних артерій цього регіону – Сіверського Дінця, неподалік від міста Святогірськ. Загальна площа НПП «Святі гори» складає 406,05 км². На території національного природного парку, у мирний час, налічувалося 6 маршрутів для туристичних і екскурсійних походів, протяжністю понад 33 км. Щодо флоро-фауністичного різноманіття, то тут задокументовано 48 рідкісних видів рослин, 370 км² хвойних лісів і 63 види рідкісних тварин [34].

Від початку повномасштабного вторгнення російських окупантів природоохоронна структура втратила втратив двох фахових співробітників. Не кажучи вже про майно, господарські будівлі, транспортні засоби, відтак парк зазнав непоправних людських втрат, шалених економічних і екологічних збитків. З початку війни 2022 року більша частина національного природного парку, зокрема, на території Слов'янського та Лиманського районів, знаходилась в районі активних бойових дій, обстрілів, постійних повітряних тривог, а 4 червня 2022 року Святогірськ повністю зайняли російські окупанти. За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів, понад 80 % будівель парку зруйновано. За останні роки було майже докорінно знищено до 60–70% соснових насаджень, а це близько 5 тисяч га лісів, забруднені ґрунтові відклади, водойми. Крейдяні відклади та схили, котрі є унікальними утвореннями для всього Європейського регіону, понівечені вибухами, та всіяні, як й здебільшого інша територія парку, нерозірваними боєприпасами, снарядами та мінами від російських окупаційних військ. Цілком зрозуміло, що про якісь наукові спостереження, освітні заходи чи дослідну роботу наразі навіть мова не ведеться. Усі співробітники та місцеве населення очікують на перемогу наших збройних сил України, аби відновити свою діяльність і почати

працювати, щиро сподіваючись, що через декілька років туристи і відпочиваючі знову відвідуватимуть Національний природний парк «Святі гори» (рис. 3.5).

Рис. 3.5. Національний природний парк «Святі гори»

Джерело: [34]

Серйозні наслідки війни для довкілля можуть залишатися протягом десятиліть після припинення бойових дій. Врахування екологічного виміру війни є важливим завданням при вивченні та управлінні конфліктами та після їхнього завершення. Збереження природи та довкілля має ключове значення для довгострокового благополуччя суспільства і планети в цілому [34].

Зважаючи на досвід майже двох попередніх років, як би не було боляче констатувати такі факти, проте вважаємо, що цей перелік, кількість і масштаби втрат щоденно ще можуть збільшуватися, адже на значній, окупованій російськими військами, території України і зараз продовжуються бойові дії, а решту областей перебуває або під окупацією ворога, або очікують на розмінування територій.

3.3. Ключові аспекти удосконалення та перспективи розвитку туристично-рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях

Розвиток туристично-рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях є складним завданням у контексті балансування між наданням доступу до природних ресурсів для туристів і охороною природи. Тут важливо враховувати стійкість, екологічні аспекти та соціокультурні чинники.

Варто наголосити на кількох ключових аспектах, котрі безпосередньо стосуються удосконалення розвитку туризму та рекреації на природоохоронних територіях:

1) щодо управління потоком туристів, то контроль і управління потоком туристів важливі для запобігання зайвого впливу на природні екосистеми. Це може включати в себе встановлення лімітів відвідувань, створення стежок і маршрутів, а також заходи для дотримання правил поведінки;

2) щодо розвитку екологізованих, сталих форм туризму, тут акцентуємо на функціонуванні такого туризму, які враховують і мінімізують негативний вплив на природу. Це включає в себе екотуризм, де підтримуються проекти зі збереження біорізноманіття та сталого використання природних ресурсів [6];

3) щодо просвітницьких заходів та інформування населення, то важливим компонентом сталого туризму на природоохоронних територіях є освіта туристів. Це включає в себе надання інформації про природні особливості місцевості, організацію екологічних заходів та підтримку освітніх програм [58];

4) щодо санітарно-інфраструктурних особливостей, то потрібною є популяризація інфраструктури з акцентом на сталий розвиток, включаючи екологічні стежки та маршрути, рекреаційні зони, санітарні споруди та інші зручності, щоби мінімізувати негативний вплив на природу;

5) щодо залучення місцевих спільнот, то зацікавлення корінних жителів до процесу ухвалення рішень і розроблення туристичних програм може допомогти створити стале середовище для туризму, зважаючи на їхні інтереси та культурні особливості;

6) щодо моніторингу територій, то проведення моніторингу впливу туризму на природні екосистеми та здійснення досліджень вкрай важливе для постійного вдосконалення методів управління та охорони природних ресурсів;

7) щодо регулювання та нормативно-правової бази, то безперечно потрібне впровадження суворих законодавчих і регулювальних заходів, спрямованих на захист природних ресурсів і забезпечення сталості туризму;

8) щодо збалансованих підходів до розвитку, то існує гостра необхідність, особливо, на сучасному етапі, в контексті глобалізації, створення раціональних, збалансованих планів розвитку, котрі враховують потреби й очікування туристів, рекреантів, екскурсантів, місцевих жителів і природного довкілля.

Вплив потоків туристів на природоохоронні території може бути складним і багатогранним, і він зазвичай охоплює низку причинно-наслідкових зв'язків. Ці факти наведені та проаналізовані у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2 – Причинно-наслідкові зв'язки впливу туристичних потоків на природоохоронні території

№ з/п	Види туристично-рекреаційного впливу на природоохоронних територіях	Наслідки впливу
1	Збільшення кількості туристів, рекреантів, екскурсантів в особливо привабливих туристичних дестинаціях та висока ймовірність їхнього втручання, до прикладу, в місця проживання тварин і природні процеси загалом.	Як наслідок, це може призвести до деградації ґрунту, виснаження рослинності, зміни природних умов довкілля і загалом призведе до підвищення навантаження на екосистеми.
2	Активний відпочинок великої кількості туристів спричиняє забруднення водних ресурсів, повітряного середовища, деградацію ґрунтового покриву, залишення сміття та інших відходів, особливо у рекреаційних зонах.	Як наслідок, туристична діяльність може призводити до погіршення якості усіх компонентів довкілля й утворення стихійних сміттєзвалищ через необережне викидання відходів і ненадійне управління системами сортування та збору.
3	Порушення режимів тиші та спокою в природних оселищах представників дикої природи через активні форми туристично-рекреаційної діяльності.	Як наслідок, це може змінити поведінку тварин і птахів, призвести до страху і занепокоєння та вплинути на їхнє спаровування, розмноження і проживання.
4	Надмірно активна туристично-рекреаційна	Як наслідок, це може призвести до

	діяльність і власні норми поведінки чи цінності гостей можуть спричинити нівелювання автентичних місцевих культур і звичаїв у селітебних зонах навколо територій і об'єктів ПЗФ.	конфліктів із місцевими спільнотами, а також до втрати традиційних культурних практик.
5	Із підвищенням туристично-рекреаційної активності може виникнути необхідність будівництва нових інфраструктурних об'єктів, зокрема готельно-ресторанних комплексів, транспортної інфраструктури, інших атракційних об'єктів сфери обслуговування.	Як наслідок, це може призвести до вирубки лісів, підготовки нових будівельних майданчиків, деградації ландшафту, а відтак – втрати природних місць проживання і зміни навколишнього середовища загалом.
6	Беручи до уваги вплив пандемії Covid-19, триваючу російсько-українську війну на наших територіях і кількарічну нестабільну ситуацію в країні, у потенційних власників бізнесу часто виникає бажання щодо швидкої окупності туристично-рекреаційної індустрії.	Як наслідок, неефективне управління та нагляд за туристичною діяльністю, надмірна антропопресія, неконтрольована кількість відпочиваючих та хижацьке використання природно-ресурсного потенціалу може призвести до руйнування природоохоронних екосистем загалом.

Джерело: узагальнено та складено автором

Для пом'якшення впливу негативних наслідків впливу туристично-рекреаційної індустрії на природоохоронні території, важливо проводити політику пропагування сталих і відповідальних форм туризму, розробляти і дотримуватися правил і норм поведінки, а також проводити просвітницьку роботу для туристів, рекреантів, екскурсантів і місцевих громад. Тільки ефективне управління туристично-рекреаційною діяльністю, включно зі встановленням конкретних правил і жорстких обмежень, можуть допомогти мінімізувати чи знівелювати негативний вплив [6; 58].

Туризм і рекреація на природоохоронних територіях можуть приносити користь, зокрема економічну та освітню, за умови, що вони впроваджуються з урахуванням принципів сталості та збереження природи. Тому, туристично-рекреаційна індустрія на природоохоронних територіях залишається актуальною і має велике значення з кількох точок зору (табл. 3.3):

Таблиця 3.3 – Переваги та перспективи розвитку туристично-рекреаційної індустрії на природоохоронних територіях

№ з/п	Переваги	Перспективи та їхнє трактування
1	Економічний аспект	Туризм на природоохоронних територіях може значно сприяти економіці регіонів. Він створює робочі місця, підтримує місцеві підприємства, а також генерує доходи для місцевих і національних бюджетів через податки та вхідні плати. Екотуризм, зокрема, може стимулювати екологічно сталий розвиток.
2	Фінансування охорони природи	Доходи, отримані від туризму, можуть напряму фінансувати охорону природи та стале управління природними ресурсами. Ці кошти можуть використовуватися для створення та підтримання інфраструктури на природоохоронних територіях, а також для фінансування наукових досліджень і заходів із захисту довкілля.
3	Підвищення суспільного інтересу	Туризм на природоохоронних територіях може підвищувати суспільний інтерес до природи та екології. Туристи, відвідуючи такі місця, можуть ставати прихильниками та захисниками природи, а також сприяти збільшенню обізнаності щодо проблем довкілля.
4	Наукові дослідження та освіта	Туризм може сприяти науковим дослідженням, моніторингу та освіті. Місця з високою біологічною різноманітністю та унікальними екосистемами приваблюють науковців та освітні установи.
5	Соціокультурний аспект	Туризм на природоохоронних територіях також може сприяти збереженню та підтримці традицій і культури місцевих спільнот, які можуть відігравати важливу роль у туристичному досвіді.

Джерело: узагальнено та складено автором

Однак важливо зазначити, що туризм на природоохоронних територіях має бути керованим і розвиватися, не суперечачи Закону та Цілям сталого розвитку. Непослідовний і безвідповідальний туристичний розвиток може призвести до руйнування природних ресурсів і порушення екосистем. Тому створення сталих моделей туризму та суворі правила для захисту природи на природоохоронних територіях залишаються вкрай актуальними завданнями сьогодення.

РОЗДІЛ 4

ОХОРОНА ПРАЦІ В ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНІЙ СФЕРІ

4.1. Обов'язки держави, суб'єктів туристичної діяльності, туристів щодо охорони праці та забезпечення безпеки туристичних подорожей

Охорона праці в туризмі є важливою складовою для забезпечення безпеки та добробуту працівників цієї галузі. Туризм може включати різноманітні види діяльності, такі як надання екскурсійних і туристично-рекреаційних послуг, зокрема на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду, готельно-ресторанний бізнес, транспортні компанії та інші об'єкти соціально-економічної інфраструктури, туристичні агенції, екскурсійні служби та туристично-інформаційні центри, які можуть мати різні ризики та вимоги щодо охорони праці. Нижче наведено кілька ключових аспектів охорони праці в туристичній галузі:

- визначення потенційних небезпек та ризиків, пов'язаних з конкретними видами робіт у сфері туризму;
- розробка та впровадження заходів для зменшення ризиків із залученням працівників;
- забезпечення всіх працівників необхідними знаннями та навичками для безпечного виконання їх робочих обов'язків;
- розробка та практика евакуаційних планів для готелів, ресторанів та інших об'єктів туризму;
- проведення регулярних тренінгів щодо охорони праці та евакуації у випадку аварій;
- встановлення нормативів робочого часу та періодів відпочинку для працівників, особливо тих, хто працює в готелях, ресторанах та транспорті;
- забезпечення відповідного обладнання та інфраструктури для запобігання травматичних ситуацій;
- вжиття заходів для забезпечення безпеки пасажирів та екіпажу у туристичному транспорті;

- регулярна перевірка та технічне обслуговування транспорту;
- дотримання високих стандартів гігієни, правильної обробки та зберігання продуктів у ресторанах та кухнях готелів;
- забезпечення належних умов роботи та засобів індивідуального захисту;
- використання ергономічного обладнання та меблів для запобігання травмам та захворюванням, пов'язаним з робочим процесом.

Важливо наголосити, що ефективна система охорони праці в туризмі потребує співпраці між роботодавцями, працівниками, органами державного нагляду та іншими зацікавленими сторонами для забезпечення безпеки та здоров'я у всіх сегментах цієї сфери. Безпека в галузі туризму – сукупність факторів, що характеризують соціальний, економічний, правовий та інший стан забезпечення прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб та держави в галузі туризму [2; 3].

Одним з основних документів де сформульовано обов'язки держави, суб'єктів туристичної діяльності та туристів щодо забезпечення безпеки туристичних подорожей є Закон України «Про туризм» [40].

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи в межах своїх повноважень вживають заходів, спрямованих на:

- забезпечення закріплених Конституцією України прав громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля при здійсненні туристичних подорожей, захист громадян України за її межами;
- забезпечення особистої безпеки туристів, збереженість їх майна, уникнення завдання шкоди довкіллю;
- інформування суб'єктів туристичної діяльності про загрозу безпеці туристів у країні (місці) тимчасового перебування;
- надання необхідної допомоги туристам, які опинилися у надзвичайній ситуації;

- забезпечення туристам (екскурснтам) можливості безперешкодного одержання медичної, правової та інших видів невідкладної допомоги, доступу до засобів зв'язку;

- заборону використання туризму з метою незаконної міграції, сексуальної, трудової та інших видів експлуатації громадян;

- охорону туристичних ресурсів України, встановлення гранично припустимих навантажень на об'єкти культурної спадщини та довкілля;

- забезпечення безпеки об'єктів туристичних відвідувань з урахуванням ризику виникнення природних і техногенних катастроф та інших надзвичайних ситуацій тощо.

З метою забезпечення безпеки туристів суб'єкти туристичної діяльності, здійснюючи відповідний вид діяльності, зобов'язані:

- інформувати туристів про можливі небезпеки під час подорожі, необхідність виконання загальнообов'язкових вимог та запобіжних чи попереджувальних заходів (медичних щеплень тощо);

- створювати безпечні умови в місцях надання туристичних послуг, забезпечувати належне облаштування трас походів, прогулянок, екскурсій;

- забезпечувати спеціальні вимоги безпеки під час надання туристичних послуг з підвищеним ризиком (автомобільний, гірський, лижний, велосипедний, водний, мотоциклетний, пішохідний туризм, спелеотуризм);

- забезпечувати туристів кваліфікованими фахівцями туристичного супроводу, спеціальним спорядженням та інвентарем;

- забезпечувати навчання туристів засобам профілактики і захисту від травм, попередження нещасних випадків та надання першої медичної допомоги;

- забезпечувати надання оперативної допомоги особам, які постраждали під час подорожі, транспортування потерпілих;

- оперативно інформувати органи місцевої влади та відповідальних осіб про надзвичайні ситуації, в яких опинилися туристи, подавати відомості про зниклих осіб [2; 3].

Особи, які організують експлуатацію туристичних ресурсів, зобов'язані забезпечувати виконання вимог щодо охорони довкілля та охорони культурної спадщини, а також вживати заходів щодо забезпечення мінімізації або припинення шкідливого впливу на довкілля і соціально-культурне середовище та компенсувати завдані їм при цьому збитки.

Надання необхідної допомоги туристам, які опинилися у надзвичайній ситуації в межах території України, здійснюється спеціалізованими державними, комунальними та приватними службами, а також рятувальними командами, що утворюються відповідно до законодавства. Організація рятувальних команд і порядок здійснення рятувальних заходів визначаються Кабінетом Міністрів України. Держава забезпечує захист законних прав та інтересів іноземних туристів відповідно до законодавства та міжнародних договорів України.

Туристи і екскурсанти зобов'язані:

- не порушувати права та законні інтереси інших осіб, вимоги законів, які діють на території країни перебування;
- виконувати митні, прикордонні, санітарні та інші правила;
- поважати політичний та соціальний устрій, традиції, звичаї, релігійні вірування країни (місця) перебування;
- зберігати довкілля, дбайливо ставитися до об'єктів природи та культурної спадщини в країні (місці) тимчасового перебування;
- дотримуватися умов і правил, передбачених договором про надання туристичних послуг;
- надавати персональну інформацію в обсязі, необхідному для реалізації туристичного продукту;
- дотримуватися під час подорожі правил особистої безпеки;
- відшкодовувати збитки, завдані їх неправомірними діями;
- виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством України та законодавством країни їхнього тимчасового перебування [2; 3].

Отже, безпека туристичних подорожей – поняття комплексне, його вирішення потребує координації зусиль усіх суб'єктів туризму: країн, суб'єктів туристичного підприємництва (туристичних фірм, підприємств) і самих туристів.

4.2. Рекомендації щодо гарантування пожежної безпеки

Поряд із інтенсивним розвитком туристично-рекреаційної сфери в Україні (якщо не брати до уваги події років, у контексті обставин непереборної сили – пандемію Covid-19 і російсько-українську війну), постійно існують потреби гарантування безпеки сучасного туриста, що є одним з аспектів загальної державної безпеки і вирішується на державному рівні, а дотримання її вимог в туризмі є однією з нагальних, життєво важливих умов його стабільного розвитку, що контролюється як державними, так і міжнародними угодами.

Внутрішніми фактори безпеки туристів у закладах комплексного та індивідуального розміщення є питання безпечного проживання клієнтів, забезпечення в будинку локальної протипожежної і протиепідеміологічної безпеки, дотримання санітарно-гігієнічних вимог при приготуванні їжі і покупці продуктів харчування, дотримання техніки безпеки при користуванні побутовими електроприладами [25].

Відповідно до положень Кодексу цивільного захисту України, Правила пожежної безпеки в Україні є обов'язковими для виконання всіма центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями (незалежно від виду їх діяльності та форм власності), посадовими особами та громадянами. Правила встановлюють загальні вимоги з пожежної безпеки, чинність яких поширюється на підприємства, установи, організації та інші об'єкти (будівлі, споруди, технологічні лінії тощо), а також житлові будинки, що експлуатуються, будуються, реконструюються, технічно переоснащуються і розширюються, за винятком підземних споруд та транспортних засобів, вимоги до яких визначаються у спеціальних нормативних документах.

Пожежна безпека повинна забезпечуватися шляхом проведення організаційних, технічних та інших заходів, спрямованих на попередження пожеж, забезпечення безпеки людей, зниження можливих майнових втрат і зменшення негативних екологічних наслідків у разі їх виникнення, створення умов для швидкого виклику пожежних підрозділів та успішного гасіння пожеж. Забезпечення пожежної безпеки в закладах готельно-ресторанного комплексу покладається на їхніх керівників (власників) та уповноважених керівниками осіб, якщо інше не передбачено відповідним договором. Також, відповідно до діючих Правил пожежної безпеки в Україні, іноземні громадяни та особи без громадянства, які перебувають на території України, зобов'язані: виконувати правила пожежної безпеки, забезпечувати будівлі, які належать їм на правах особистої власності, первинними засобами гасіння пожеж і протипожежним інвентарем, виховувати у дітей обережність у поводженні з вогнем; повідомляти в пожежну охорону про виникнення пожежі та вживати заходів до її ліквідації, рятування людей і майна [25].

У закладах комплексного та індивідуального розміщення, де мешкають іноземні громадяни, пам'ятки про правила пожежної безпеки та поведінку людей повинні бути виконані відповідними іноземними мовами. Усі громадяни, котрі прибувають для відпочинку (оздоровлення), повинні бути ознайомлені адміністрацією з основними вимогами пожежної безпеки.

У житлових номерах, кімнатах, приміщеннях спальних корпусів будинків відпочинку мають бути вивішені на видних місцях: схематичний план індивідуальної евакуації з відповідного поверху із зазначенням даного номера кімнати, евакуаційних виходів та шляхів руху до них, місць розміщення засобів пожежогасіння та сигналізації, а також необхідний пояснювальний текст і пам'ятка про дії на випадок виникнення пожежі; стисла пам'ятка для мешканців про правила пожежної безпеки.

Також будівлі, приміщення та споруди повинні обладнуватися системами автоматичної пожежної сигналізації та сповіщення про пожежу. У приміщеннях на видних місцях біля телефонів слід вивіщувати таблички із зазначенням номера телефону для виклику пожежної охорони. Дороги, проїзди й проходи до будівель, споруд, пожежних вододжерел, підступи до зовнішніх стаціонарних

пожежних драбин, пожежного інвентарю, обладнання та засобів пожежогасіння мають бути завжди вільними, утримуватися справними, взимку очищатися від снігу.

Місця для розведення багать треба утримувати очищеними до мінерального шару ґрунту, облямовувати смугою очищеного ґрунту не менше 2,5 м завширшки і розміщувати на відстані не менше 30 м від будівель та споруд, 25 м – до стоянок автотранспорту, 50 м – до хвойного та 25 м – до листяного лісового масиву. У разі використання для розміщення відпочиваючих (мешканців) наметів їх слід установлювати в 1-2 ряди з відстанню між ними та рядами не менше 2,5 м. Площа, яку займає одна група наметів, не повинна перевищувати 1000 куб. м за відстані між групами не менше 15 м. В одному наметі не повинно розміщуватися більше 10 осіб. На вказаних об'єктах, віддалених від пожежних підрозділів або розташованих у важкодоступних районах, мають бути переносна або причіпна пожежна мотопомпа з необхідним набором пожежно-технічного озброєння та запас води для пожежогасіння [25].

Дерев'яні конструкції в будинках усіх ступенів вогнестійкості, крім V, рекомендується піддавати вогнезахисній обробці, за винятком вікон, дверей, воріт, підлоги, вбудованих меблів, стелажів, якщо в будівельних нормах не зазначені інші вимоги. Пошкодження вогнезахисних покриттів (штукатурки, спеціальних фарб, лаків, обмазок тощо) будівельних конструкцій, горючих оздоблювальних і теплоізоляційних матеріалів, повітроводів, металевих опор та перегородок повинні негайно усуватися. Після виконання вогнезахисних робіт підрядною організацією за участю замовника має бути складений акт про виконані роботи. Після закінчення термінів дії обробки (просочення) та у разі втрати або погіршення вогнезахисних властивостей обробку (просочення) треба повторити.

Евакуаційні шляхи і виходи повинні втримуватися вільними, нічим не захащуватися і у разі виникнення пожежі забезпечувати безпеку під час евакуації всіх людей, які перебувають у приміщеннях будівель та споруд. Кількість та розміри евакуаційних виходів з будівель і приміщень, їхні конструктивні й планувальні рішення, умови освітленості, забезпечення незадимленості, протяжність шляхів евакуації, їх облицювання (оздоблення)

повинні відповідати протипожежним вимогам будівельних норм. Двері на шляхах евакуації повинні відчинятися в напрямку виходу з будівель (приміщень). Допускається влаштування дверей з відчиненням усередину приміщення у разі одночасного перебування в ньому не більше 15 чоловік, а також у санвузлах, з балконів, лоджій, площадок зовнішніх евакуаційних сходів (за винятком дверей, що ведуть у повітряну зону незадимлюваної сходової клітки) [25].

4.3. Інструкції з утримання різних видів обладнання

Утримання електрообладнання. Електрообладнання (можливість застосування, монтаж, наладка та експлуатація) повинні відповідати вимогам чинних «Правил улаштування електроустановок (ПУЕ)», «Правил технічної експлуатації електроустановок споживачів», «Правил техніки безпеки під час експлуатації електроустановок споживачів», ДНАОП 0.00-1.32-01 “Правила будови електроустановок. Електрообладнання спеціальних установок” та інших нормативних документів.

Електричні машини, апарати, обладнання (апарати управління, пускорегулювання, контрольно-вимірювальні прилади, електродвигуни, світильники тощо), електропроводи та кабелі за виконанням та ступенем захисту повинні відповідати класу зони згідно з ПУЕ, мати апаратуру захисту від струмів короткого замикання та інших аварійних режимів.

З'єднання, відгалуження та окінцювання жил проводів і кабелів мають здійснюватися за допомогою опресування, зварювання, паяння або затискачів (гвинтових, болтових тощо). Місця з'єднання жил проводів і кабелів, а також з'єднувальні та відгалужувальні затискачі повинні мати мінімальний перехідний опір, щоб уникнути їх перегрівання і пошкодження ізоляції стиків. Струм втрат ізоляції стиків повинен бути не більше струму втрат ізоляції цілих жил цих проводів і кабелів [2; 25].

Електронагрівальні прилади, телевізори, радіоприймачі та інші побутові електроприлади та апаратура повинні вмикатися в електромережу тільки за допомогою справних штепсельних з'єднань та електророзеток заводського виготовлення. Нові підключення різних струмоприймачів (електродвигунів,

нагрівальних приладів тощо) необхідно проводити з урахуванням допустимого струмового навантаження електромережі.

Електророзетки, вимикачі, перемикачі та інші подібні апарати можуть встановлюватися на горючі основи (конструкції) лише з підкладанням під них суцільного негорючого матеріалу, що виступає за габарити апарата не менше ніж на 0,01 м. Також слід захищати електровироби (розетки, вимикачі тощо), вбудовані в конструкції з горючих матеріалів (окрім матеріалів груп горючості Г1, Г2), якщо технічні умови на ці вироби не допускають монтаж безпосередньо на горючих основах з матеріалів груп горючості Г3, Г4.

Захист будівель, споруд та зовнішніх установок від прямих попадань блискавки і вторинних її проявів має виконуватися відповідно до вимог ДСТУ Б В.2.5-38:2008 «Улаштування блискавкозахисту будівель і споруд».

Утримання опалення. Перед початком опалювального сезону котельні, теплогенераторні й калориферні установки, печі та інші опалювальні прилади мають бути старанно перевірені й відремонтовані. Несправні опалювальні пристрої не повинні допускатися до експлуатації.

Повітрянагрівальні й опалювальні прилади повинні розміщуватися так, щоб до них був забезпечений вільний доступ для огляду й очищення. Очищення димоходів та печей від сажі потрібно проводити перед початком, а також протягом усього опалювального сезону, а саме: опалювальних печей періодичної дії на твердому та рідкому паливі – не рідше одного разу на три місяці; печей та осередків вогню безперервної дії – не рідше одного разу на два місяці; кухонних плит та кип'ятильників – один раз на місяць.

Печі та інші опалювальні прилади повинні мати протипожежні розділки (відступки) від горючих конструкцій, що відповідають вимогам будівельних норм. Підлога з горючих матеріалів повинна захищатися під топковими дверцятами (топковим отвором) металевим листом розміром 0,7 x 0,5 м, що розташовується своїм довгим боком уздовж печі. Відстань від печей до товарів, стелажів, шаф та іншого обладнання повинна бути не менше 0,7 м, а від топкових отворів – не менше 1,25 м [25].

Утримання газового обладнання. Установлюючи газові балони для постачання газом кухонних та інших плит, треба дотримуватися вимог Правил

безпеки в газовому господарстві та будівельних норм щодо газопостачання. У разі закриття дач, садових будиночків на тривалий час електромережа повинна бути знеструмлена на вводі (електрощиті), а вентиля балонів з газом закриті.

Газові плити у приміщеннях слід установлювати, як правило, біля стін (перегородок) з негорючих матеріалів на відстані не менше 0,06 м від них. У разі встановлення газових плит біля стін (перегородок) з горючих матеріалів, стіни (перегородки) необхідно ізолювати негорючими матеріалами: штукатуркою, покрівельною сталлю поверхнею негорючого теплоізоляційного матеріалу не менше 3 мм завтовшки тощо. Ізоляція повинна виступати за габарити плити не менше ніж на 0,1 м з кожного боку і не менше 0,8 м зверху. Відстань від плити до ізольованих негорючими матеріалами стін (перегородок) повинна бути не менше 0,07 м.

Первинні засоби пожежогасіння. Будівлі, споруди, приміщення, технологічні установки повинні бути забезпечені первинними засобами пожежогасіння: вогнегасниками, ящиками з піском, бочками з водою, покривалами з негорючого теплоізоляційного матеріалу, пожежними відрами, совковими лопатами, пожежним інструментом (гаками, ломами, сокирами тощо), які використовуються для локалізації і ліквідації пожеж у їх початковій стадії розвитку. Вогнегасники слід встановлювати у легкодоступних та помітних місцях (коридорах, біля входів або виходів з приміщень тощо), а також у пожежонебезпечних місцях, де найбільш вірогідна поява осередків пожежі. При цьому необхідно забезпечити їх захист від попадання прямих сонячних променів та безпосередньої (без загороджувальних щитків) дії опалювальних та нагрівальних приладів. Переносні вогнегасники повинні розміщуватися шляхом: навішування на вертикальні конструкції на висоті не більше 1,5 м від рівня підлоги до нижнього торця вогнегасника і на відстані від дверей, достатній для її повного відчинення [25].

ВИСНОВКИ

Узагальнивши вище задекларовані результати проведеного дослідження у роботі, можна зробити наступні висновки:

1. До ключових аспектів розвитку туристично-рекреаційної сфери в нашій країні відносять: диверсифікацію туристичних і рекреаційних продуктів, інфраструктурне поліпшення, забезпечення маркетингу і просування, розвиток туристичних регіонів і дестинацій, популяризацію сталих форм туризму, зокрема і на природоохоронних територіях, активізацію просвітницько-навчальних заходів, підтримку малого і середнього бізнесу, розвиток інтерактивних технологій у туризмі.

2. Використання термінів «туризм» і «рекреація» на територіях природно-заповідного фонду та інших природоохоронних структурах підкреслює важливість раціонального використання природних ресурсів та збереження їхньої екологічної цінності. Також, врахування природоорієнтованих аспектів в туристичній та рекреаційній діяльності вказує на необхідність сталого підходу до розвитку та збереження біорізноманіття.

3. На нашу думку, ключовою проблемою в сучасній туристично-рекреаційній діяльності є баланс між задоволенням туристичного попиту та раціональним користуванням природними та культурними ресурсами. Екологізація туризму та рекреації стає все актуальнішою у зв'язку зі зростанням свідомості щодо екологічних проблем та потреби в збереженні природних ресурсів. Розробка та впровадження сталих форм туризму, таких як екологічний, сільський зелений, туризм на природоохоронних територіях можуть сприяти зменшенню тиску на природні ресурси та викликати більш високий рівень екологічної свідомості серед туристів.

4. Вплив туристично-рекреаційної діяльності на сталий розвиток територій є дуальним, відображає ключові аспекти цієї проблеми. Туризм і рекреація можуть приносити позитивні ефекти, такі як економічне зростання, соціокультурне збагачення і збереження природних ресурсів. Однак разом із

цим вони можуть створювати виклики, такі як негативний вплив на довкілля, культурну спадщину та соціальні структури. Важливо розробляти та впроваджувати стратегії, які сприяють збереженню природних та культурних ресурсів, забезпечують соціальну взаємодію та економічну користь для місцевих спільнот.

5. Розвиток заповідної справи в Україні відображає важливі аспекти взаємодії людини з природою в історичному контексті. Заповідна справа стає не тільки інструментом охорони природи, а й віддзеркалює етапи розвитку цивілізації та збільшення потреб людини у природних ресурсах. Наукові дослідження та передові знання стали основою для формулювання стратегій збереження біорізноманіття та раціонального використання природних ресурсів. Такий інтегрований підхід дозволяє зрозуміти важливість збалансованого взаємозв'язку між потребами суспільства, зокрема щодо природних ресурсів, і збереженням природи для майбутніх поколінь.

6. Природно-заповідний фонд України (ПЗФ) є важливою складовою системи охорони природи в країні. Він регулюється рядом законів та нормативно-правових актів, які визначають правові засади його створення, розширення, управління та використання. Метою діяльності є збереження та раціональне використання природних ресурсів, забезпечення сталого розвитку екосистем та збереження біорізноманіття.

7. До природно-заповідного фонду України належать природні території та об'єкти і штучно створені об'єкти. Серед природних структур виділяють: біосферні заповідники (5 об'єктів), природні заповідники (19 об'єктів), національні природні парки (49 об'єктів), регіональні ландшафтні парки (44 об'єкти), заказники (2632 об'єкти), пам'ятки природи (3025 об'єктів), заповідні урочища (774 об'єкти). Серед штучно створених структур виділяють: ботанічні сади (22 об'єкти), дендрологічні парки (39 об'єктів), зоологічні парки (13 об'єктів), парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва (538 об'єктів). Загальна площа територій і об'єктів природно-заповідного фонду складає близько 2,8 млн га або 4,6% території України.

8. Підхід до реалізації основних функцій екопросвітництва через екологічні маршрути та стежки відповідає сучасним тенденціям, особливо, на шляху України до Європейського Союзу. у галузі екологічної освіти, туризму та рекреації. Саме такі «екологічні вектори руху» на природоохоронних територіях можуть стати ефективним інструментом для передачі знань та навичок у галузі охорони природи та сталого використання туристично-рекреаційних ресурсів. Також потрібно наголосити, що екологічні маршрути та стежки водночас є базовою основою формування туристичного продукту.

9. Екологічний маршрут, описаний у кваліфікаційній роботі, розроблений і апробований студентсько-викладацьким колективом ВСП «Львівський фаховий коледж ЛНУП» і особисто авторкою роботи. Він пролягав мальовничими теренами Закарпатської області. Основні пункти: смт Воловець – с. Гукливий – с. Пилипець (Церква Різдва Пресвятої Богородиці) – водоспад Шипіт (гідрологічна пам'ятка природи місцевого значення) – р. Вича – зелені садиби у с. Пилипець – Чайна «Сурія» – полонина Боржава (об'єкт Смарагдової мережі) – г. Гимба – гідрологічна пам'ятка «Озеро на полонині Боржава».

10. Збільшення територій та об'єктів природно-заповідного фонду є стратегічно важливим для збереження природного біорізноманіття, охорони екосистем та забезпечення сталого розвитку. Такі заходи сприяють охороні біорізноманіття, стимулюванню екотуризму, соціальному розвитку, виконанню євроінтеграційних зобов'язань, сталому використанню природних ресурсів і високому рівню екологічної свідомості в суспільстві.

11. За даними досліджень активістів із ГО «Українська природоохоронна група», в Україні є понад 170 територіальних громад, що становить майже 12 % від загальної кількості громад і близько 8 % території без структур природно-заповідного фонду (Одеська, Херсонська та Дніпропетровська області). До слова на цих теренах зростає понад третини від загальної кількості зникаючих представників степових екосистем.

12. Війна та військові конфлікти мають серйозний і тривалий негативний вплив на довкілля загалом і природоохоронні структури зокрема, а

їхні небезпечні наслідки ще довго можуть бути відчутними як для нас, так і для майбутніх поколінь. Серед найпоширеніших із них можна виокремити: руйнування усіх типів інфраструктури; забруднення навколишнього середовища, зокрема повітряного, водного, ґрунтового; знищення лісових масивів і втрата біорізноманіття; викиди парникових газів в атмосферу; техногенні (екологічні) аварії та катастрофи; гуманітарна криза.

13. Для нівелювання наслідків деструктивного впливу активної туристично-рекреаційної діяльності на природоохоронні території, вкрай важливо не забувати про сталі екологізовані форми туризму, дотримуватися правил і норм поведінки в природному середовищі, а також проводити екопросвітницькі заходи для відпочиваючих. Тільки раціональне управління туристично-рекреаційною сферою, запровадження контролюючих обмежень можуть мінімізувати негативний вплив на довкілля.

14. Туризм і рекреація на природоохоронних територіях можуть бути корисними з точки зору економічної вигоди та освітніх функцій, за умови, що вони інтегруються в соціоекосистему з урахуванням принципів Закону та Цілей сталості, охорони природи. Це може значно сприяти економіці регіонів, створюючи робочі місця, підтримуючи місцевий бізнес, генеруючи доходи для регіонального і державного бюджетів, які через податки можуть фінансувати охорону природи та стале управління природними ресурсами.

15. Потрібно пам'ятати, що туристично-рекреаційна діяльність на територіях і об'єктах ПЗФ має бути свідомою, керованою, раціональною і функціонувати, не суперечачи Закону та Цілям сталого розвитку. Натомість, безвідповідальне ставлення до довкілля та хижацьке використання природно-ресурсного потенціалу в туристично-рекреаційних цілях може завдавати згубного впливу природним комплексам чи, навіть, спричинити знищення локальних екосистем. Ось тому створення сталих моделей розвитку туризму та рекреації на природоохоронних територіях залишається вкрай актуальними завданнями сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналітичний портал «Слово та діло» : URL: <https://www.slovoidilo.ua> (дата звернення: 29.10.2023).
2. Безпека туристичних подорожей. URL: <https://elearn.nubip.edu.ua/mod/book/tool/print/index.php?id=430799> (дата звернення: 25.10.2023).
3. Безпека у туризмі як чинник сталого розвитку туризму. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/153586163.pdf> (дата звернення: 26.10.2023).
4. Бейдик О. О. Рекреаційні ресурси України : навч. посіб. Київ : Альтерпрес, 2009. 489 с.
5. Божук Т. І. Рекреаційно-туристичні дестинації: теорія, методологія, практика. Львів: Український бестселер, 2014. 468 с.
6. Боруцька Ю. З. Практикум із методики створення еколого-туристичних стежок і маршрутів (з елементами сільського зеленого туризму) : навч.-метод. посіб. Екологічний коледж Львівського національного аграрного університету. Львів, 2020. 166 с.
7. Боруцька Ю. З. Сталі форми туристично-рекреаційної діяльності як інструмент екологізації свідомості соціуму. *Туризм в Україні: виклики та відновлення* : зб. матеріалів Міжнародного туристичного форуму. К. : КНЕУ, 2023. С. 202–204.
8. Боруцька Ю., Крупа О., Стойко Н. Шляхи еволюції агротуристичних кластерів як перспективного напрямку розвитку туристичної сфери та сільського господарства. *Аграрна економіка*. 2021. Т. 14. №3-4. С. 64-73
9. Боруцька Ю. З., Дудяк Р. П., Бугіль С. Я. Формування екосвідомості студентської молоді крізь призму екологізації туризму. *Екологічні науки : науково-практичний журнал* / Головний редактор О.І. Бондар. К. : ДЕА, 2020. № 6 (33). С.138–144.

10. Боруцька Ю., Крупа О. Теоретично-практичні аспекти проектування екологічних стежок на землях рекреаційного призначення. *Використання й охорона земельних ресурсів: актуальні питання науки та практики* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., 3 березня 2022 року. Львів, 2022. С. 8–10.
11. Боруцька Ю. З. Нівелювання освітнього теоретично-практичного бар'єру у системі «екологічна свідомість-екологічний туризм». *Філософсько-психологічні аспекти духовності сталого розвитку людства* : зб. тез VII Міжнар. наук.-практ. конф., 20 квітня 2022 р. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. С. 32-36.
12. Величко В. В. Організація рекреаційних послуг: навч. посіб. Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013. 202 с.
13. Всесвітня туристична організація (UNWTO). URL: <https://www.unwto.org> (дата звернення: 06.09.2023).
14. Галасюк С. С., Нездоймінов С. Г. Організація туристичних подорожей та екскурсійної діяльності : навч. посіб. Київ : Центр навч. л-ри, 2019. 178 с.
15. Горішевський П., Васильєв В., Зінько Ю. Сільський зелений туризм: організація надання послуг гостинності. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2003. 148 с.
16. Гуштан К.В. Боруцька Ю.З. Божук Т.І. Формування у студентів спеціальності 242 "Туризм" досвіду практичної організації екологічних турів на природоохоронних територіях. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Випуск 5К (134) 2021. С. 176-182.
17. Державне агентство розвитку туризму. URL: <https://www.tourism.gov.ua> (дата звернення: 20.10.2023).
18. Дмитрук О.Ю. Екологічний туризм: Сучасні концепції менеджменту і маркетингу. К. : Альтерпрес, 2004. 192 с.

19. Екологічна стежка (методика, організація, характеристика модельної стежки «Лісники» / [Я.П. Дідух, В.М. Єрмоленко, О.Т. Крижанівська та ін.] К. : Фітосоціоцентр, 2000. 88 с.
20. Екскурсологія : підручник. За заг. ред. доктора юридичних наук, професора, В. О. Негодченка. Київ : Каравела, 2023. 370 с.
21. Заповідна справа в Україні. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Заповідна_справа_в_Україні (дата звернення: 28.10.2023).
22. Зінько Ю.В., Гетьман В.І. Проблеми зрівноваженого туризму у національних парках України. URL: <http://www.ecologylife.ru/tyrizm-2002/problemi-zrivnovazhenogo-turizmu.html> (дата звернення: 26.10.2023).
23. Класифікація туристичних маршрутів. URL: https://studopedia.su/20_75281_klasifikatsiya-turistichnih-marshrutiv.html (дата звернення: 28.10.2023).
24. Корж Н. В., Басюк Д. І. Управління туристичними дестинаціями : підручник. Вінниця : «ПП«ТД Едельвейс і К», 2017. 322 с.
25. Кошель В.І., Сав'юк Г.П., Дзундза Б.С. Основи охорони праці. навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів педагогічного напрямку. Івано-Франківськ: НАІР, 2020. 182 с.
26. Краснянський М.Ю. Екологічна безпека: навчальний посібник. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. 180 с.
27. Кудла Н.Є. Сільський туризм: основи підприємництва та гостинності [текст]: навч.посібник. К. : «Центр учбової літератури», 2015. 152 с.
28. Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). Київ : Альтерпрес, 2002. 436 с.
29. Любіцева О. О. Методика розробки турів. Навчальний посібник. К.: Альтерпрес, 2003. 104 с.
30. Мальська М. П. Бордун О. Ю. Організація та планування діяльності туристичних підприємств: теорія та практика : навч. посіб. Київ : Центр навч. л-ри, 2012. 248 с.

31. Мальська М. П. Паньків Н. М., Ховалко А. Б. Світовий досвід розвитку туризму: підручник. Київ : «Центр учбової літератури», 2017. 244 с.
32. Методика створення екологічної стежки. URL: https://www.ippo.if.ua/predmety/geo/media/files/Metod_SES_2011.pdf (дата звернення: 02.10.2023).
33. Мудрак О.В., Мудрак Г.В. Заповідна справа. Київ : Гельветика, 2020. 640 с.
34. Національний природний парк «Святі гори». URL: <https://wownature.in.ua/parky-i-zapovidnyky/natsionalnyy-pryrodnyy-park-sviati-hory/>. (дата звернення: 10.10.2023).
35. Організаційні механізми створення та функціонування екологічних стежок : монографія / Т.М. Микитин та ін. Рівне: Волин. береги, 2018. 182 с.
36. Оцінка туристично-рекреаційного потенціалу регіону : монографія / за заг. ред. В. Г. Герасименко. Одеса : ОНЕУ, 2016. 262 с.
37. Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1043-22#Text> (дата звернення: 04.09.2023).
38. Полчанінова І. Л., Покоłodна М. М. Рекреаційні комплекси світу : навч. посібник. Харків : ХНУМГ ім. О.М. Бекетова, 2021. 182 с.
39. Природно-заповідний фонд України. URL: <https://pzf.land.kiev.ua/pzf-zakon.html> (дата звернення: 10.09.2023).
40. Про туризм : Закон України. Редакція від 04.11.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 11.09.2023).
41. Про природно-заповідний фонд України : Закон України. Редакція від 08.08.2021. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2456-12/page> (дата звернення: 26.09.2023).
42. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України. Редакція від 01.01.2021. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 25.09.2023).

43. Про охорону культурної спадщини : Закон України. Редакція від 25.01.2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> (дата звернення: 28.10.2023).

44. Про затвердження Ліцензійних умов провадження туроператорської діяльності : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 листопада 2015 р. № 991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991-2015-%D0%BF#n8> (дата звернення: 14.09.2023).

45. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80> (дата звернення: 29.10.2023).

46. Про екологічний аудит: Закон України. Редакція від 16.10.2020. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1862-15> (дата звернення: 20.09.2023).

47. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України Редакція від 16.10.2020.. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 21.09.2023).

48. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 7222/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> (дата звернення: 20.10.2023).

49. ПРООН в Україні. Що таке Цілі сталого розвитку? URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/tsili-staloho-rozvytku> (дата звернення: 29.09.2023).

50. Саковська, О. (2023). Вплив рекреаційної діяльності на розвиток туристичних дестинацій. *Економіка та суспільство*, (52). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-9>.

51. Словник-довідник: туризм і природно-рекреаційний потенціал / Грановська В. Г., Морозов О. В., Крикунова В. М., Морозова О. С. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 108 с.

52. Сорокіна Г. О. Екологічний туризм : навч. посіб. Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. Луганськ : ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. 206 с.
53. Стратегія сталого розвитку України до 2030 року. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/UNDP_Strategy_v06-optimized.pdf (дата звернення: 27.10.2023).
54. Тестов П., Василюк О. Прогалини у законодавстві, які заважають збільшенню площі природнозаповідного фонду, та як їх виправити. Аналітичний документ. ГО «Центр екологічних ініціатив «Екодія», 2023. 23 с.
55. Українська асоціація активного та екологічного туризму. URL: <http://www.uaeta.net> (дата звернення: 29.09.2023).
56. Хилько М. І. Екологічна безпека України: Навчальний посібник. К., 2017. 266 с.
57. Шедловська М. В. Означення та типи екологічної свідомості. Український соціум. 2011. № 2. С. 95–100.
58. Borutska, Y., Vashchyshyn, M., Zhurba, I., Leskiv, H., Taranenko, H., Panteleiev, M. (2023). State environmental impact management in ecological tourism development. International Journal of Design & Nature and Ecodynamics, Vol. 18, No. 5, pp. 1247-1254. <https://doi.org/10.18280/ijdne.180527>.
59. Borutska, Y., Mahas, N., Hrebinska, S., Yankovska, H., Lakiza, V. (2023). Implementing modeling techniques to formulate a strategy for organizational change management in enterprises' sustainable development systems. International Journal of Sustainable Development and Planning, Vol. 18, No. 11, pp. 3625-3631. <https://doi.org/10.18280/ijstdp.181128>.
60. Ecoturismo instrumento de desarrollo sostenible. URL: https://www.academia.edu/8054769/Ecoturismo_Instrumento_Development_Sostenible (дата звернення: 25.09.2023).